Республиканская Тыва
им. А.С. Пушкина

ХЕРЭЭЖЕН ЧОН—БИСТИҢ ЧОРГААРАЛЫВЫС

БҮГҮ РЕСПУБЛИКА ХЕРЭЭЖЕННЕР ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ 70 ЧЫЛЫН ДЕМДЕГЛЕП ТУРАР

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 66 (16017) 1998 чылдың август 6, четверг ★ Ат салган шагы 21.00. ☆ Садар өртээ 1 рубль 50 копеек.

ААС-КЕЖИКТИГ БОЛУҢАР!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың байыр чедириишкини

Эргим болгаш хүндүлүг херээженнер!

Бо хүннерде, кажан бистер республикага ханы дазылдарлыг болгаш чаагай чаңчылдарлыг апарган херээженнер шимчээшкининиң 70 чыл оюн байырлап тура, чамдык хөй-ниити организацияларының, шимчээшкиннерниң дүшкүлегилеп калганын база хараадал-биле демдеглээр апаар-дыр бис. Ынчалза-даа Тыванның херээженнери эң дидим болгаш мерген угаанныг эгелээшкиннерниң мурнуку одуруунга кезээде турган болгаш турар-даа. Чогум-на олар — өг-бүленің кадагалакчылары, ажыл-ишчи, биче сеткилдиг бистің аваларывыс, кадайларывыс, угбаларывыс болгаш дүнмаларывыс, эң улуг хора — арагалаашкынга, наркоманияга, бичии ургуларны диригге кааптар чоруктарга болгаш аажы-чаңчылдарның кудулаашкынынга удур туржурун оралдажып турарлар.

Тыва Республиканың Чазаа ботиелериниң, инвалидтериниң, өскүс ургуларның социал камгалалының ортузунда ынаныг эң кол чүүлдериниң бирээзи кылдыр санап турар. Ырак малчын турлагларда, хоорайларда болгаш суурларда шилчилгелиг үе-чаданың кончуг аар чүгүн боттарының эгиннеринде чүктеп, он-он муң бистің биче сеткилдиг болгаш кайгамчыктыг херээжен ажыл-ишчиларивис чурттап турарлар. Олар ажы-төлү кижизидип, бистерге, эр кижилерге мерген угаанныг арга-сүмези болгаш ажыл-херектери-биле дузалап, чамдыкта харын-даа болдунмас чүүлдерни безин боттандырып шыдап чоруурлар.

Бистің хүндүлүг херээженнеривис, силерниң шыдамыккай болгаш туруштуг чоруулар бодунуң үре-түннелин эккеп, эң кол чүүл — Тыванның чонунуң депшилгениң болгаш чечектелиишкинниң оруунга ниитилелдің политиктиг турум чоруун тургузуп турар. Ол дээш силерге ханы хүндүткеливисти илергейлээр-дир бис.

Тайбың болгаш чаагай чоруктуң эң эки күзээшкиннери-биле, эргим херээженнер!

БАЗА КАТАП ЭРТПЭЭН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш төлээлекчилериниң тус чер Хуралдарының Кызыл хоорай депутаттарының август 2-де катап болган соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың девискээр соңгулда комиссиязының секретары Т. Ч. Мандып-оол бистің корреспондентивистиң чамдык айтырыгларынга мындыг харыларны берген.

— Тамара Чоодуевна, август 2-де Кызылга болуп эткен соңгулдаларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Дорту-биле чугаалап каайн. Мооң мурнунда эткен соңгулдаларга бодаарга, эткен воскресеньеде, Кызылдың аңгы-аңгы участоктарынга болуп эткен соңгулдаларга соңгукчуларның киржилгези кедергей кошкак болган. Мындыг чижектиг киржилгелиг соңгулда Тыванның төөгүзүндеаа турбаан боор. Ынчангаш бо соңгулданы комиссияның түңнээшкини чокта-ла болбаан деп дорт санаап болур. Ооң бир кол чылдагааны — соңгулда чайгы үеде эткен. Ынчангаш аңаа дыка хөй башкылар, эмчилер, студентилер, пенсионерлер, ыңай-бээр шолээлеп чоруткан кижилер болгаш оскелер-даа киржир арга чок болган-дыр. Ол дээрге ниитизи-биле 10 муң оранчок ажыг соңгукчулар-дыр. Ийиде, соңгулдага соңгукчуларның даңзы езугаар 50 хуузу киришкен турда, ону эткен деп санаар болгай. Бо удаада оларның киржилгеи 30 хуу безин оранчокта четпес-тир. Ынчангаш ниитизи-биле Дээди Хуралдың депутаттарының 10 округунга база төлээлекчилериниң Кызыл хоорай Хуралының депутаттарының 25 округунга соңгулдалар болбайын баргаң деп санаар апаар.

— Ындыг-даа болза шупту чаңгыс аай эвес-ле болгай. Чамдык чүгээр ажылдаан округтар база бар ыйнаан.

— Дээди Хуралдың депутаттарын соңгуур талазы-биле Кызылдың Центральный округунга соңгукчуларның 49,2 хуузу киришкен. Ол дээрези болган. А эң кошкак ажылдаан черлерден Найырал округунга соңгукчуларның чүгле 20-ле хуузу соңгулдага киришкен. А төлээлекчилериниң тус чер Хуралдарының Кызыл хоорай депутаттарының соңгулдаларынга үстүнде адааның 25 округтарның аразындан Заводской № 15 соңгулда округу хамыктың сөөн көрүп, соңгукчуларның чүгле 11,9 хуузун хаара туткан болуп турар.

— Мооң мурнунда ышкаш, соңгулда бюллетеньнеринге боттарының таңмазын салын азы күзээн-не чүүлүн кылыксаар таварылгалар, чурум хажыдыышкынары турбаан боор аа?

— Чок. Бистер ону баш удур болдурбазы-биле соңгулдага киржин турган бүгү ажылдакчыларны, милиция төлээлерин сагындырган бис. Ындыг болгаш өске-даа чурум үрээшкиннери бо удаада болбаан.

Ам канчаар, бо соңгулданы аткаарладыр азы чылдырар арга чок болганындан мындыг байдалга болбайын барганы ол-дур. Бис хоойлуну арта базар аргавис чок-ла болгай.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮ—НААДЫМ

ТОС-БУЛАК—АРЖААНЫВЫС

Тыванның чону национал байырлалын август 14—16 хүннеринде демдеглээр. Ону организастап эрттирер тервью алган комитеттиң даргазы Э. Х. Ооржак.

Онзагай болуушкуннуң бүдүүзүнде «Шынныг» корреспондентизи оон индеглээр.

— Эрес-оол Хаянгырбаевич, Республика Хүнүнүң, Наадымның дуганында чүүл ТР-ниң Конституциязында кирген. Ол состер соолгу үеде кызыы уткаже шилчин орары арай хомуданчыг хире. Харын-даа ону чүгле малчынар байырлалы кылдыр демдеглей бергени шын уткага шуут карышкак. Бо талазы-биле шинчилел, хайгаарал ажылдарын чорудуп, санал-онал солчуушкунарын кылдывыс. Үндезин Хоойлунуң тус черниң өске девискээрлерге домейлешпес талаларын ханы өөренип көрбеске, барымдаага албаска, эпчок байдалдарга таваржып болур.

Парлалга, телевидение болгаш радио дамчыдылгаларга бо талазы-биле тайылбырны чөрүдарын маңан келдивис. Чогум кичээнгейлиг көре бээрге, тускай хуудус, аялга-даа удур чогааттынмас, тургустунмас болуп турар. Мооң мурнунда «Тос километр» деп адап турганывыс суг бажының үндезин ады Тос-Булак болган. Аттың чаражын, ында каттыжын чыдар каш-каш суг баштары, шынан-ла, тос-оаш. Кызыл хоорааны долгандыр чыдар черлериниң шын аттарын чаа тын эгелеп турарывыс ол.

Республика Хүнүнүң аялгазы радиога эң чоокку хүннерде дыңналып эгелээр. Ооң төлевилелин улустуң ырын эки билир специалистер дилеп турар.

Малчын тураскаалга хуудус бижиириниң орнунга «Кадарарда хоюм, чараш, харан кээрде тейим бедик» деп ырның одуругларын сиилбин каан. Ону та каш салгал ырлап келген чүве! Тыва чон ыр, дыл-домак-биле чечен болгаш мерген.

— Байырлал хүннеринде, каяа, чүү болурул?

— Республика Хүнүнге — Наадымга тураскаатканы байырлыг хурал Виктор Көк-оол аттыг республиканың хогжум-шии театрынга болур. Аңаа Чазак шанналдарын Тываның шылгараңгайларынга тыпсыр. Уран чүүл мастерлериниң концерти оаза болур.

Баяырлалдың ниити хүнүнде Тос-Булак аржаанывысты дагыыр бис. Оон улаштыр от хоорайжыгаштың байырлыг ажыдыышкыны. Улаштыр маргылдаалар, адыг-чарыш. 20 хар чедир назылыг 64 мөгенин хүрежи, эзер-чүгениг аъттарның көрүлдези эртер. Малчын тураскаалынга көдээ ажыл-агыйның мурнакчыларын демдеглеп алдаржыдар. Кежээкиниң чеди шакта Виктор Көк-оол аттыг хогжум-шии театрынга «Эгил, эжим, эгил» деп шии болур.

Август 16-ның спортчу маргылдаазы эң солун болур боор. Кызыл—Эрзин автоорукка марафон он шакта эгелээр. Чарыштың хемчээли 42 км. 195 метр. Совет Тываның 5 чыл стадиону: финиш. Тыва хүрешке бирги чер дээш маргылдаа Совет Тываның 5 чыл стадионунга 12 шакта эгелээр. Бо хүннерде белеткел ажылдары чорун турар.

Арапчор ОКСУР чугаалашкан.

СИЛЕР БҮГҮДЕГЕ

1923 чылдың августа ТАРН-ның VII съездизинге херээженнер ортузунга ажыл чорудар талазы-биле килдис тургустунган. Съездиге намның программазы хүлээп алдынган. Программада айыттынган сорулгаларны шиитпирлээнинге чугула рольду херээженнер чөвүлелдери ойнаар дээрзин ында онзалап демдеглээн. Ооң соонда бүгүле суурларга болгаш кожуун-нарга чөвүлелдер тургустунуп эгелээн. Ол үени Тывага херээженнер шимчээшкининиң эгези кылдыр санап турар. Оон бээр ам 70 чыл болганы бо. Республиканың бүгү-ле херээженнери ол кайгамчыктыг болуушкунну демдеглеп эрттирин турар. Олар боттарның ээлчег чок съездизин эрттирерлер.

Бо улуг болуушкун-биле холбаштыр силер бүгүдеге аас-кежикти күзедим, эргим херээжен чонум!

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээзи

К. МОНГУШ.

КЕЗЕЕДЕ ДҮВҮРЕЛДЕ

Тывага херээженнер шимчээшкини тургустунуп, чон ортузунга ажыл чорудуп эгелээнден бээр чеден чылдын нүүрү боп турар. Үжүк-бижик, солун номчуп өөренип, буга уну, орук ашталгазы, колхоз тургузуу, фронтуже чорудар белектер чыылдазы дээш, сууржуң байдалче шилчиишкинни адаарга-ла эткен үе, эткен оруувус, төөгүвүс каракка чуруттунуп келир.

Херээжен чоннуң бот-идепкейин, кызымак ажылын, организакчы талантызын чүге децпеп, чүнүң-биле хемчээп болурул?

Чеден чыл юбилейге тураскааткан херээженнериниң шуулганының бүдүүзүнде, Чазактың өг-бүле, не-чаш айтырыгларын харылап турар килдистиң эргелекчизи Людмила Тажымага ужурашкаш, айтырыглар салып, чугаалаштым.

— Херээженнер ортузунга ажылдың баштайгы орук изекчилери кымнар ирги, таныштырыңарам?

— Тус ажылга балалбас исти, чаагай салдарны артырган хоочуннарга Татьяна Камова (Сат), Хертек Анчима — Тока, Бай-Кара Долчаңмаа, Тамара Норбу, Иргит Долгар, Долбакай Оюн, Часкыш Монгуш дээш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Чеден чылдарның эрткен оруу, үениң агымы Екатерина Норбу, Лидия Козлова, Анна Доржу (эмчилер), Нина Селина, Евгения Веремей, Сарбаа Достай (башкылар) Светлана Козлова, Екатерина Танова (чогаалчылар), Дыдый Сотпа, Александра Монгуш (журналистер), алдарлыг артистер Кара-кыс Мунзук, Екатерина Кенденбиль, Любовь Севилбаа дээн ышкаш шылгараңгай угаанныг, салым-чаяанныг херээженнерни илереткен.

База ол ышкаш бүгү назынында хөй-ниити ажылынга, херээженнер шимчээшкининге бараан болуп келгеннер. Клара Сагды, Наталья Тыртык-Кара, Улуг-Хемден Деспи Ондар, Ак-кыс Оюн, Ак-Довурактан Сесенмаа Дамдын-оол оларны бөгүн адап, чоргааралывысты, четтиргенивисти черле канчап илереткеп бис.

— Людмила Домбуштановна, чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери хөй-ниитичи эгеге даянгаш, ажылын шуудады берген болгай.

— Республиканың суурларынга, күш-ажылчы коллективтеринге херээженнер ортузунга ажыл чорударын үе ала-чайгаар-ла негеп келген. Чөвүлелдерни, агитквартал-дарны, агитквартираларны чурттакчы чон тургузуп, аңаа ажылдаар активчи херээженнерни соңгуп алган. Кол кичээнгейни ниитиниң корумчуруму, уруглар кижизидилгези, хоорай-суур чаагайжыдылгазындан аңгыда, херээженнериниң эрге-ажыын камгалаары, ажыл-биле хандырары, амыдыралдың кадык-чаагай овурун хевирлээринге өг-бүленің ролюн бедидер, арагалаашкын, наркомания, токсикомания, кемхерек үүлгедиишкиннериниң үржүктарын чайладыр угланыышкынныг ажылдан турар.

Амгы үеде Тываның херээжен чонунуң амыдыралы, бодалы, күзели каш он чылдар бурунгаар үеге деннээрге бир янзы болу берген. Бөгүн ие кижиниң сагыш-сеткили дүвүрелде: акша-шалың үнмейн турар, өөренир ажылтолунге идик-хеп, аъш-чем, өөредилге херекселдери... Ынчалза-даа олар ажыл-агыйның бүгү адырларында ажылдавышаан, республиканың политиктиг болгаш культура амыдыралында идепкейлиг киржип турар. Экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге ажылдап турар херээженнериниң 58,2 хуузу киржип, турары рыноктуң бергелерин ажыл эрте бээриниң барымдаазы бисте бар дээрзин дыткап турар. Амыдыралдың эки, чогумчалыы чүгле боттуң эгелекчи, сагыгыр чоруундан, энергиязындан, чаагадыкчы күженишкинден кол хамааржыр.

— Ие кижи-ле болгаш үениң бергелеринге ундаразадаа, ажыл-иштен салдынмайн, ажы-төлүн өстүрүп, өг-бүлезин тудуп, амыдыралга туружу бижыгып, чурттаарының аргаларын тып, чүткүдүп олурар чүве болгай. Ындыгларның санынга кымнарны киирип болур силер?

— Эрес, шудургу, ажылышчы херээженнер аравыста хөй. Шилчиишкинниг бо нарын үе-чадада бодунуң удуртканы коллективиниң негелдеханды-рылгазы дээш чогуур хемчегларни ап келгеннерге «Азас» болгаш № 50 садыгның директорлары Н. П. Аржакова, Н. К. Донгак, хуузунда ажыл-агыйлыг З. Н. Монгуш (Ээрбек), Н. Л. Попадюк (Кызыл кожуун), «Бойдус» фирманың удуртукчулары дээш оон-даа өскелер хамааржыр.

— Республикада херээженнер чөвүлелдериниң кандыг онзагай, чогаадыкчы ажылынга доктаап болур силер?

— Өг-бүле фестивалы, делгелгелерни, семинарны организастап эрттиргени солун, ажыктыг. Ыраккы Мөңгүн-Тайгада Мөгеп-Бүрен совхозтуң херээжен чону ревеньден (тойбулуң) варенье хайындырып, сарлык дүгүнден сыртык, дөжек даарап, кидистен шала шывыглары сырып, олбуктарны кылып турары база бир янзы, онзагай. Ачы-буян марафонун организастааш, деткикчилерни эвилелдээш, инвалид чаштарга дузалап турарын канчап демдеглевес боор.

— Бо чоокку үеде ТР-ниң Чазааның деннелинге херээженнерге, өг-бүлелерге хамаарышкан кандыг ажылдар кылып чоруттунарыл?

— Кожуун төптеринде, суурларда эң берге, чединмес өг-бүлелерге картофель үрезини садын алыр акша-биле дузалаан бис. Бо чоокку үеде күүселдеже кирер «Өг-бүле бүрүзү саап, ижер инектиг, дузалал ажыл-агыйлыг болур» деп программаның шенелде чорудуу Каа-Хем, Сүт-Хөл кожуунларга эгелээр. Бо ажыл амгы үеде дугуржулга, саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээр үе-чадазында.

Галина МАСПЫК-ООЛ чугаалашкан.

«ХӨӨМЕЙ-98»

ЧАҢГЫЗЫ—ДЕЛЕГЕЙДЕ

Чоокта чаа Кызылга «Хөөмей-98» деп делегей чергелиг шуулган болуп эткен. Үш удаа эртип турар бо улуг шуулганга тыва эртемденнер, хөөмейжилерден аңгыда, Германия, Австрия, Шотландия, Норвегия, Япония, Венгрия, Америка, Финляндия болгаш Хакасия, Бурятия, Алтайдан аалчылар киришкен.

Ниитизи-биле 189 хөөмейжилер, иштики, даштыкы чурттардан 17 эртем ажылдакчылары киришкен.

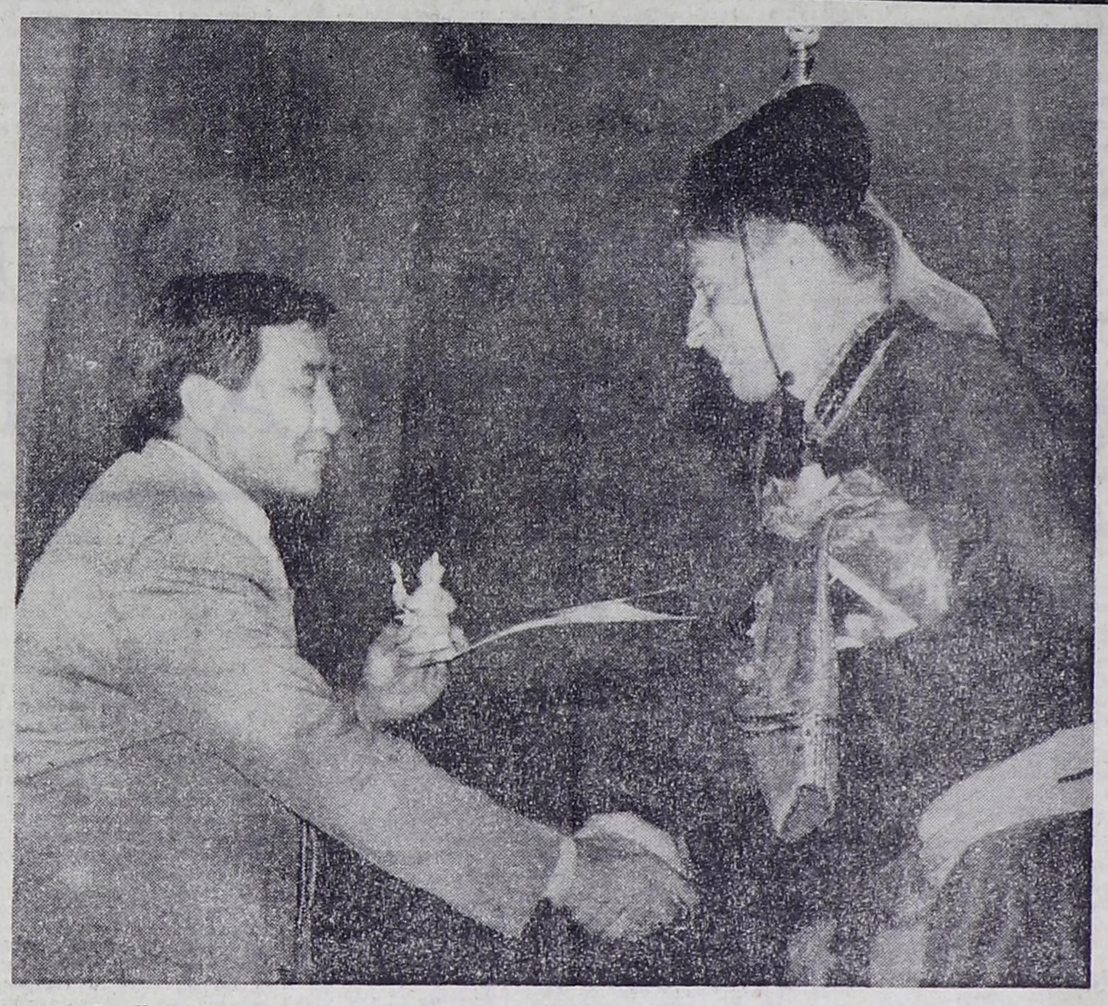

Ол хүннерде чүгле хөөмей, сыгыт, каргыраа күүселдези болган эвес, а тыва чоннуң бурунгу культураза, хөөмейниң хевирлериниң дугайында янзы-бүрү темалыг докладтарны эртемденнер, чалаткан аалчылар кылган.

Симпозиум киржикчилери сонуургалдыг көрүкчүлер Канчыыр-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Борис Монгуш, Моңгүн-оол Домбаштай, Владимир Монгуш болгаш өске-даа хоочуннарның база «Хун-Хүрту», «Тыва» ансамбльдериниң көргүзүүн улуг сонуургал-биле көргеннер.

Ниитизи-биле 189 киржикчилерден 24 кижи шылгаран, түңнел көргүзүгге киржир эргени чаалап алганнар. Олег Чебодаев (Хакасия), Уил Прендис (Шотландия), Мортен Абилтснес (Норвегия), Лео Тадагава (Япония), Мария Сагалакова (Хакасия), оларга болгаш «Тыва кызы» ансамблге тускай шанналдарны тывыскан. Көрүкчүлерниң сонуургалын Томас Мерц (Германия), Кара Давид (Венгрия) чаалап алганнар.

Эң эки, костюм дээш, Шолбан Ондар (Таңды), эң эки ансамбль «Чиргилчин», эң чечен, чараш сөс дээш Экер-оол Бадан (Моңгун-Тайга) өскелерден онзагай, чараш болганы дээш «Ожук дажы» ансамбль шаннатканнар. Борбаннадыр хевирге Каракат Соян (Кызыл), эзенгилээринге Герман Куулар (Өвүр), каргыраага Генат Чурукай (Бии-Хем), сыгыткка Чечен-оол Монгуш (Чөөн-Хемчик), хөөмейге Аяс Данзырын (Кызыл) тиилээннер. Үшкү чергениг дипломантызы атка Шончалай Ооржак (Кызыл), Вебер Андредс (Германия), ийигизинге Евгений Оюн (ансамбль «Тыва»), Александр Саможиков (Хакасия) бирги черни — Сергей Ондар (анс. «Тыва»), ансамбль «Тарбаган» (Япония) болганнар. Симпозиумнуң лауреады атка Байлак Монгуш (Сүт-Хөл) база Шолбан Ондар (Таңды), бирги черни Андрей Монгуш (Кызыл) алган. Эң эки кыс күүседиичи Шончалай Ооржакка Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Кара-оол байырлаан чедирип, шанналды тывыскан. Олег Кунчунга тускай шаннал кылдыр хеп чуур машинаны Хөөмей төву (Зоя Кыргыс) берген. ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Ооржак Германиядан келген Вебер Андредске тускай суй белекти берген. Киржикчилериниң болгаш залда олурганнарның үрде манаанын дээди шаннал — Гран-прини Игорь Кошкендей чаалап алган.

Президент Ш. Д. Ооржак Чазактың өмүнээзинден акша шанналын Игорь Кошкендейге байырлыг байдалга тывыскаш, Европадан, Азия диптен, Японнадан эгелээш, Америкага чедир аалчылар кээп, Тыва культурының кайгамчык эртинези сыгыт-хөөмейниң ээлчеглиг фестивалын солун, уттундурбас кылдыр эрттиргенинге Чазактың, Президентиниң, тыва чоннуң өмүнээзинден четтиргенин илергейлээн Үш дугаар эртип турар бүгү делегей чергелиг «Хөөмей» шуулганынга хөөмейни сайзырадырынга улуг хуузун даштыкы чурттарның эртемденнери киирип, культура ажылдакчылары мастерлер өөренип ап турарынга Президент өөрүп, чоргаарланып турарын онзалап айыткан.

Дээди шанналды алган Игорь Кошкендейге Делегей чергелиг хөөмей төву (З. К. Кыргыс) даш чонукчузу Май-оол Монгуштуң «Хөөмейжи» деп ажылын, «Хостуг тыва» шимчээшкини мунар аътты белекке берген.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: «Гран-При» шанналдың эдилекчизи Игорь Кошкендей, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак венгр Кара Давидке диплом болгаш суй-белекти тыысын турары.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ДУРЖУЛГАДАН ОДУРУГЛАР

ЧӨВҮЛЕЛ КЕДИЛИГ

Ажылдап чораан үелеримде көрген, билгенимниң талазы-биле кыска сактыышкынымны, аныяк салгалга санал-сүмем-даа болгай-ла, Тыва-га хөрөөженнер шимчээшкининиң 70 чыл болгаш-биле холбаштыр солун арнынга чыдыксаан ийик мен.

1983 чылда пенсияже үнеримге чедир 15 чыл ажыг үеви СЭКП обкомунуң партия архивинге ажылдалым. Бо архивте материалдардан көөрге, 1925 чылда ТАРН-ның IV съездизинге хөрөөжен чоннуң мурнунга улуг чугула соруулганы тодарадып, чугаалашкан боор чорду. Республиканың улус ажыл-агыйынга, культура тургузуушкунунга хөрөөжен чонну идепкейлиг киириштирер талазы-биле чугула айтырыгны аңаа көрген. Ол талазы-биле кожууннарның нам, эрге-чагырга органнарынга чогуур айтыышкыннарны берген.

ТАР-ның 1929 чылда болган VIII улуг хуралы мурнунда 1925 чылда болган IV улуг хуралының хөрөөженнер ортузунга ажыл талазы-биле салган соруулгаларын амыдыралга четпес күүседип турарын шыңгыы айыткан болгаш хөрөөжен чоннуң политиктиг база культурлуг деңнелин бедиреринге, черле ниити ажыл-агыйга киржилгезин бедиреринің талазы-биле тодаргай шиитпирни хүлээп алган. Кызыл хоорайга болгаш кожуунларга база ТАРН Төп Комитединиң хөрөөженнер дасын (чөвүлелин) ол хуралдың доктаалы-биле эң-не баштай тургускан. Дасыктың баштайгы даргазынга Норжуңмаа деп кижини бадылаан. Оон бир чыл эрткенде, ол албан-дужаалга Татьяна Камованы томуйлаан. Бо дарга Тываның хөрөөженнер шимчээшкининге улуг үлүг-хуузун киирген.

Каа-Хем кожуунга 1952-1953 база 1960-65 чылларда хөрөөженнер килдизинин эргелекчизинге ажылдап турган үемде, Т. Камова-биле ажыл-ишчи харылзаалыг болуп, ооң ажылдап, чурттап турганы «Совет Тыва» колхозка барып, кылып, бүдүрүп турган ажылын көрүп, ажыктыг арга-сүмезин дыңнап, хүлээп ап чораан мен. Колхозка бызаа ажаактарга дамчыдып берип, бодунуң кол төлевирлиг ажылы-биле чергелештир колхозтуң хөрөөженнер чөвүлелин дargалап, сөөлүредир ол чөвүлелдің активчизи болуп, эрес-шудургу идепкейин утпас-тыр мен. Орустап, тывалап арыг чугаалаар, кижилер-биле чугаалажып тура, оларның сагыш-сеткилинде тура-соруун ажыы-биле илередип, ажыдып билир, байлак арга-дужулгалыг, хөй уругларлыг ие чораан. Ол ам бистің аравыста чок.

Чаа үе-чада деп алгаш, 1990 чылдарның эгезинде ажыл-чорудулгазы соксаан хөрөөженнер чөвүлелдери ам база катап тургустунуп эгелээнинге сагыш-сеткилим ханып, бо чүүлду бижип олур мен. Биргээр чугаалаарга, Тывавыска хөрөөженнер организациялары катап тургустунуп турарын кончуг шын деп деткиир-дир мен. 1950-1960 чылдарда Тере-Хөлге, Эрзинге, Каа-Хемге СЭКП райкомнарының хөрөөженнер ортузунга ажыл чорудар килдистеринге эргелекчилеп тура, ажылымдан санал-сүмем болгу дег чамдык чүүлдерни аныяктарга кысказы-биле дамчыдыксаар-дыр мен.

Мээң ажылдап турган чылдарымда хөрөөженнер чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазының кол уг-шин, соруулгазы республиканың ажыл-агый, культура хөгжүлдезинге хөрөөжен чоннуң идепкейлиг киржилгезин эвилелдээри, оларны боттарының күжү-биле тодуг-догаа амыдырап чурттаарынга, культурлуг аажычаңга, арыг-шевер чурттал-гага чаңчыктырып, уруг-дарыын кадык шыырак кылдыр өстүрүп доруктурарынга кижизидери, ылаңгыя кыс уругларны келир үеде төлептиг иелер болурунга бичиизинден (элээдизинделе) тура боттарын төлептиг, арыг-шевер ап билиринге чаңчыктырары турган.

Мындыг хөй талалыг ажыл-чорудулганы организастаарда, айлап-кварталдап планны тургузуп алыр. Борта активчилериң киржилгези, оларның санал-сүмези кончуг чугула, олар боттарының күүседир хүлээлгелерин эки билир, болбас-бүтпес чүүлдерни планга сүмелеп саналдавас-даа. Планда көрдүнген хемчегларни күүседир кижилерни тодаргайлап алгаш, онаалга-даалгаларны бээр. Күүседир хуусаазы чоокшулап кээрге, баш удур сагындырып, херек болза, практиктиг дуза чедирерин хамаарышкан нам, эрге-чагырга органнарынга дилег айтырыгны тургузар. Ынчанмас болза, активчилер боттарының төлевирлиг, шак-үелиг кол ажылын күүседип тургаш, хөй-ниитиниң даалгазы хүлээлгезин күүседирингe четтикпейн барып болур чүве.

Ажылга тодаргай эки түңнелди чедип алырда, янзы-бүрү бөлгүмнерни албан-организацияларга, бүдүрүлгелерге ында ажылдап турар хөрөөжен активчилерден тургузуп, ол бөлгүмнерге хөрөөженнерниң калбак киржилгезин хаара тудары чугула. Чижээ, кожууннар төптерингe, сумуларга арыг-шевер комиссияларын эмчилерни, башкыларны болгаш идепкейлиг өске-даа хөрөөжен эш-өөрлерни киириштирип тургаш тургузар, олар суурларның, тус-тус бүдүрүлге черлериниң, организацияларның өг-бүлеринің чурталга амыдыралына арыг-шеверни сагыырына чонну, хамыктың мурнунда хөрөөженнерни чаңчыктырып кижизидер ажылды чорудар. Шак мындыг ажылга, мен ажылдап турумда Эрзин кожуунну Төп эмнелгезинің эмчилери Валентина Баранова, Наталья Волкова, Клара Степанова, башкылар Городилова, Наталья Папаа олар аажок идепкейлиг киржип, ажылын планнап алгаш, ол өзүгаар уруглар албан черлерин, райпонуң столоваязын, хлеб быжырар бажыңның, магазиннерни, школаларның интернаттарын, столоваяларын арыг-шевер талазы-биле хынап, эмчи шинчилгезин ажылдакчылар чогуур өй-шаанда эрттип турарын тодарадып, түңнелдерин коллективтерниң удуртукчуларынга киирип, күүселдезин чедип ап турганнар.

База бир солун ажылывыс болза, Эрзин суурга янзы-бүрү бөлгүмнерни организастап, хөрөөженнерни хөп даараарынга, быжарынга, шывыг, көжеге каастап хөөлээринге өредип турган бис. Бо ажылга Мария Суваан-оол, Байырмаа Чымба, Анна Сат, Норбу Кыргыс, Долгар Соян олар дыка-ла дузалап турганын сактыдыр мен.

Аныяктарның уран чүүлге сонуургалын деткиир соруулга-биле оларны бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнерингe хаара тударынга янчаарда аныяк кыстар Мария Аткинина, Нина Сакты-Сүрүн, Урана Чоксум, Клара Шойжуң (бо сөөлгү ийи активчи ам чок) оларның тывынгыр-сагынгыр турганын утпас мен.

Колхозчу хөрөөженнер ылап-ла күүседир күш-хүн нормазын ажылдап база оларның амыдыралының культуразын бедидер талазы-биле улуг ажыл-хереги кылып бүрүдүп чораан хөрөөженнер чөвүлелдериниң даргаларын оларның боттарының болгаш амгы үеде өглүг-баштыг, ажы-төлдүг апаргылаан уругларынга тураскаадып, адаксаар мен: «Мөрен» колхозка ясли эргелекчизи турган Мама Билчээ, «Кызыл Сылдыс» колхозтуң санакчы бухгалтери турган Дандагай Бады-Мөңге, «Чаа орукка» эмнелге пунктузунуң эргелекчизи Татьяна Сендаа, Нарынга тудугжу Чооду Дүүн олар ынчан төлевирлиг ажылындан аңгыда, боттарының дыштаныр үезинде хөй-ниити даалгазын ак сеткилдиг күүседип турганнар.

Хөрөөженнер килдистеринге мээң ажылдап келгеним 14 чылдың дургузунда албан-ажыл шыңгыы сагылга-чурумга чагырткан үе турду. Ынчаарда Тере-Хөл, Эрзин, Каа-Хем кожууннарга совхоз деп чүве чок, а колхоз бүдүрүлгезинге бүгү кижи, ооң иштинде хөрөөженнер-даа, чеже күш-хүнну ажылдап алганын, ол дээш алыр акшазын, тараазын колхозтуң отчет-соңгулдалыг хуралынга дыңнап, билип алыр турду. А кажан совхозтар апарганда, ынчан харын күрүнеден ай санында алыр доктаамал шалыңныг апарган. Колхозчулар черле алыксак-чиксек сеткил чок турганын онзалап айтып каайн.

Амгы шилчилгелиг үеде катап тургустунуп турар хөрөөженнер чөвүлелдери хамыктың мурнунда бот-хандыртылга дээш, эң-не чүткүлдүг, тывынгыр ажылды чорудар болза, эки деп бодаар мен. Үениң негелдези ындыг-дыр. Өг-бүле бүрүзү боду хандыртынар, ындыг болганда, мал азыраар, тараа, ногаа, картофель тарыыр, каттаар, тооруктаар, чаңгыс сос-биле чугаалаарга, азырадыкчы хөөнден шуут уштунар. Ажылды хөрөөженнер чөвүлелдери организастап, удуртур, башкарар. Бо ажылдарга бичии ажы-төл өөренир ужурлуг. Шаанда тываларның уругдарыы 6-7 харлыында-ла ада-иезинге дузалажып эгелей бээр — анай-хураган кадарар, ыыштаар, суглаар, кажаа-хораа ишти арыглаан аштаар турду чоп. Ол чаңчылды уттуп, белен, чиик амыдыралга чаңчыгып, пенсия, пособие манаар азырадыкчы хөөнүвүстү кагбас болзувусса, тодуг-догаа амыдырал тыппас бис. Кыры шимчээрге, хырын тодар дээр ханы уткалыг улусчу өөредигни утпас, ону сагып чоруур херек.

Серен-Чимит ДАРЖАА.
Хөрөөженнер шимчээшкининиң хоочуну.

Делегейниң болгаш Россияның саң-хөө кризистериниң байдалдарында Тыва Республиканың Чазааның чогумчудулга хемчеглерин ажылдап кылыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Делегейниң болгаш Россияның саң-хөө кризистериниң байдалдарында республиканың экономиказын болгаш саң-хөөзүн чогумчудуп өкижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Экономиканы болгаш саң-хөөну чогумчудуп өкижидер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң—Чазак Баштыңының 1998 чылдың июль 14-те илеткелин делегейниң болгаш Россияның саң-хөө кризистериниң байдалдарында республиканың Чазааның Чогумчудулга хемчеглериниң планын ажылдап кылырына үндезин кылдыр алыр.

2. Делегейниң болгаш Россияның саң-хөө кризистериниң байдалдарында республиканың Чазааның Чогумчудулга хемчеглериниң планын ажылдап кылырына кезектер талазы-биле секцияларны болгаш ажылчын бөлүктерни капсырылга өзүгаар тургузар.

3. Тыва Республиканың Чазааның Чогумчудулга хемчеглериниң планына саналдарны 1998 чылдың июль 20-ге чедир киперин Тыва Республиканың партияларына, хөй-ниити шимчээшкиннерге болгаш хамаатыларына сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Саң яамызы болгаш Экономика яамылары Тыва Республиканың Чазааның хуралынга бадыладыры-биле түңнел материалдарны неделя хуусаада киирер.

5. Кожууннарның, Кызыл база Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларынга саң-хөө кризизинден үнер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглериниң планын ажылдап кылырын болгаш ону боттандырып эгелээрин сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады А. Ю. Кашиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында» Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаалын бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутадының эрге байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 10 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады А. Ю. Кашиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында» Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 1998 чылдың июнь 19-та № 02-3/112 доктаалын бадылаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы

Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1998 чылдың июль 17.
№ 13.

Номчукчуның саналы

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕКЧИ

Бистің республикада тыва чоннуң улусчу чаңчылдарынга даяныр аныяк-өскенни кижизидип, өөредип турар школаларга Кызылдың № 9, Шамбалыг, Самагалдай, Бай-Тайганың Кызыл-Даг, Үүт-Хөлдүң Бора-Тайга, Улуг-Хемниң Торгалыг, Арыг-Үзүү болгаш өске-даа школалар хамааржыр. Олар чоннуң уттундурган чаңчылдарын эгидери-биле чүгле школачылар аразында эвес, а ада-ие ортузунда хөй ажылды кылып чорудуп турар. Ада-өгбелериниң сактыышкыннарын дыңнап чыып, башкылар бот-боттары чижек программаларны тургузуп алган ажылдап турарлар.

Мен бодум хуумда төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» деп номун ада-иелерге, башкыларга-даа, келир үениң аныяктарынга-даа бүүрелдиг сүмелекчи деп санап чоруур мен. Ында бердинген допчуалдарны эки сайгарып өөренир болза, бистің ажы-төлүвүс эң-не мөзүлүг, ажылгыр, чараш аажы-чаңныг болур ужурлуг. Монгуш Бора-Хөөвич тыва чоннуң уттундурган чаңчылдарын катап эгидип, кижизидилгениң төвүнче киперi-биле дыка хөй ажылдарны чыып бижээш, ада-өгбелеривис-биле ужуражып, улуг ажылды кылганының түңнелинде ук номну чырыкче үндүргени ол.

Бурунгу өгбелериниң кижи назынын канчаар ылгаарын, үштен он үш хар чедир назылыг оол, кыс уругларның кылып болбас чүүлдерин, өгге кирген кижилерни хүндүлээринин чурумун дээш, өске-даа езу-чаңчылдарны аныяк өг бүлелер, келир үениң салгалдары сагып өөренири артык эвес. Чаагай чараш чаңчылдарга, мөзү-шынарга кижизиттинер салгалдар дээрге-ле бистің келир үеде чоргааралывыс болур ужурлуг.

Зоя СОЛДУН.
Арыг-Үзүү суур.

РОССИЯНЫҢ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР ЭВИЛЕЛИНИҢ 100 ЧЫЛЫНГА

ЧИЖИЛГЕДЕН КОРТПАС БИС

БО ЧЫЛЫН Россия Федерациязының Хереглекчилер ниитилелиниң төп эвилелиниң тургустунганындан бээр 100 чыл оюн демдеглеп эрттирер.

БАШТАЙГЫ ДЭЭРЕДЕ хоорайларга девискээр аайы-биле каттышкан садыгжылларның бичии үгек садыглары тургустунуп, хереглекчилер эвилелериче каттыжып эгелээн. Мындыг байдалдарда адаанналжылгага, эрге-чагырганың аажылаашкынынга кады удур туржуру чиик, садыг-саарылганың зоназын калбартыр айтырыгларны шиитпирлээри, чоокку болгаш ыраккы кожалар, бараан будүрүкчүлери-биле ботбодунга ажыктыг садыг, экономика харылзааларын тургузары эптиг бооп турган. Сайгарлыкчы-садыгжы кижилериниң мындыг каттыжышкыны бүгү-ле чүүлдү үгле хереглекчилер ниитилелиниң иштинге боттандырар болганда ол таарымча чок апарган. Ынчангаш губерния иштинге боттарының аразынга харылзааларны калбартырының оруктарын дилеп эгелээн. Чүл дээрге тарамык кооперативтер үр чурттап шыдавас дээрзин амыдырал көргүскен. Организастыг база мөөң садыг-саарылга төвүн тургузары кооператорларның бирги соруулгазы апарган. Ындыгдаа болза Чазак политиктиг чылдагаан-биле Россияның кооператив эвилелин тургузарын чопшээревээн. Ооң-биле холбаштыр Чазакче Москваның хереглекчилер ниитилелиниң эвилелиниң дугайында Дүрүмүнүн төлевилелин киирген болгаш ону 1898 чылдың июнь 16-да Иштики херектер яамызы бадылаан. Херек кырында бо документ Россияның Хереглекчилер ниитилелиниң төп эвилелиниң үндезилеттинин тургустунганын бадыткаан.

Хереглекчилер ниитилелинин төп эвилели тургустунган чылдарындан эгелээш-ле кооперацияның идей-методиктиг, организастыг база мөөң садыг-саарылга төвү бооп келген болгаш хереглекчилер ниитилелиниң тарамык күштерин каттыштырар база оларның эрге-ажыктарын камгалаар кол соруулганы бодунуң мурнунга салып келген. Бо хүлээлгени ол ам-даа күүсетпишаан.

Амгы үеде хереглекчилер кооперациязы республикада эң улуг ажыл-агыйлыг, хөй адырлыг, ниитилел-массалыг организация бооп турар. Ол 37 муң хуучу кежигүннерлиг 23 хереглекчилер ниитилелдерин каттыштырып турар болгаш чурттакчы чоннуң 60 хире хуузун бараан-биле хандырып турар. Ооң системазында 260 садыг, 27 ниитилиг чемненилге черлери, 62 пекарнялар болгаш өске-даа чурттакчы чоңга янзы-бүрү барааннарны будүрүп турар цехтер бар.

1992 ЧЫЛДА РФ-тин «Хереглекчилер кооперациязының дугайында» Хоойлузун хүлээп алган соонда, эрткен оруувусче хая корнуп, хереглекчилер кооперациязы чүүү чедип алган база чүүү чидиргенил деп чүвени бис көрүп тур бис. Өске күрүне структураларынга бодаарга хереглекчилер кооперациязының эрткен чылдарда эң улуг чедиишкини — ол буурап дүшпээн болгаш чаңгыс аай будүн система болуп арткан. А бергелерге болгаш чидириглерге өртектер өзүлдези, инфляция, банк чээлилериниң өртээнің аары болгаш өске-даа планныг экономикага таарышпас рыноктун халаптыг болуушкунарынга кооперацияның организациялары болгаш будүрүлгелериниң дүрген эптежип ап шыдавайн барганы болур. Ындыг чүүлдер кашла санныг айлар дургузунда ооң мурнунда чыгдынган чүүлдерни, саң-хөө курлавырларын чок кылып, банк чээлилери өрелиг тамыга эккелген. 1994 чылда банк чээлилеринге 32 млрд. рубльди немей санаан болгаш ол 16,5 млрд. рубльдің карылгазын тургускан. Чурттуң кооперациязынга, ооң хоойлужудулга эрге-байдалынга улуг өскерилгелер негеттине бергенин амыдырал көргүзе берген. Буурап дүжүүшкүнүү доктаадыр соруулга-биле «Россия Федерациязынга хереглекчилер кооперациязының дугайында» чаа хоойлу хүлээп алдынган.

Бергелер чеже-даа турза, республиканың кооператорлары экономиктиг стратегия кылдыр хереглекчилер кооперациязының кол дозу — хереглекчилер ниитилелдерин камгалап арттырарынче улуг күштү үндүрүп турар. Бо хүннерде хереглекчилер ниитилелдери шупту ажылдап турар болгаш эң кол соруулганың бирээзи болур — көдээнің чурттакчыларын бирги хереглелдің барааннары-биле хандырар ажылын уламчылавышаан.

Амгы Хереглекчилер эвилелиниң чөвүлели экономиктиг реформаларны чорутпушаан башкарылганың чаңчылчаан эвес хевирлерин дилеп, бизнес-планнарны ажылдап кылып, саң-хөө ажыл-агый чорудулгазын өкижидер талазы-биле эвээш эвес хемчеглерни ап турар. Сүт-Хөл кожпозунга, Чыраа-Бажы рабкоопка семинар-хуралдарны эрттирип, Кемерово, Томск областарның хереглекчилер ниитилелдеринче арга-дужулга солчууру-биле үнүүшкүннерни организастаан. Сөөлгү беш чылларда Хереглекчилер эвилелиниң ажылдакчылары 251 млрд. рубльдің барааннарын саткан, ооң иштинде 205 млрд. рубльдің барааннары аъшчем аймаа. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы бо чылларда 4,5 катап, ниитиниң чемненилге черлерипиң 7 катап оскен.

Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң бараан саарылгазы көскүзү-биле өскерилген. Ажыл-агый чорудулгазын билдилиг чорудуп, бараан саарылгазын кудулатпайн турар хереглекчилер ниитилелдеринге Бай-Тайга кожпозу, Арыг-Үзүү сельпозу хамааржыр. Таңдының, Монгун-Тайганың, Каа-Хемниң хереглекчилер ниитилелдери тарамык ниитилелдерни, пекарняларны, бүдүрүлге цехтерин кадып, чаңгыс аай балансче киргеш, ооң-биле саң-хөө, материал болгаш кадр курлавырларын чаңгыс черге мөөңнеп, удуртулга аппарадың болгаш аңаа үндүрер чарыгдалдарны кызырган. Тожу, Тес-Хем, Барыын-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожполарында көргүзүүлер бадып, өрелер көвүдеп турар болганда, маңаа чедип алгаш түңнелдер дугайында чугаалаары болдунмас боор.

МӨӨҢНЕП САДАР адырның ажылынга доктаап көрейн. Хереглекчилер эвилелиниң системазында 26 муң дөрбелчин метр склад шолдери, дериг-херексел, техника болгаш шыырак кадрлар бар, ынчалза-даа складтарның бараан саарылгазы шуут чок. Ооң уржуундан садын алыкчыларга херек барааннар садыглардан чидип, акша массазы республика даштынче үнүп турар. Хереглекчилер ниитилелдериниң удуртукчуларының мөөңнеп садар адырны катап тургузарының дугайында көдүрүп турар айтырыы кончуг шын.

Системаның будүрүлге адырында рынок инфраструктуразы күштелбишаан. Ол чүгле кооперация системазында эвес, а республикада орулгалыг ажылдап турар адырларның бирээзи. Хереглекчилерниң төп эвилел системазынга ол чаңгыс эвес удаа ийигүшкү черлерни ап келген. Ооң кол ажыл чорудулгазы хлеб быжырары бооп турар. Республиканың хлеб будүрүлгезинге хамаарыштыр алыр болза, ол 18 хуу чедип турар.

Бистің будүрүлгелеривистің продукциязы көдээнің чурттакчыларынга садып турар аъш-чем барааннарының 45 хире хуузун тургузып турар. Кооперацияның бодунуң продукциязы-биле хлеб, кондитер кылыгларының барык шуптузуп, ногаа, эт консервалары, колбаса кылыгларының үштүң бир кезиин будүрүп турар.

СӨӨЛГҮ БЕШ ЧЫЛДА хереглекчилер ниитилелиниң будүрүлгелери 58,5 муң тонна хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын, 565 тонна колбасаны, 651 тонна кондитер кылыгларын, 30,3 муң дал эзиртпес суксуннарны, 950 туб консерва продукциязын будүрүп үндүрген болгаш сайгарган.

1995 чылда Кызыл хоорайның хереглекчилер ниитилелинге эттен консерва кылыр цехти ажыглалга киирген, бо чылдарда 95 муң банка тушенканы будүрүп үндүрген. Шынарының талазы-биле кожавыста республикалардан дорайтавайн турар. Амгы үеде хоорайның хереглекчилер ниитилели демир банкыларга тушенканы будүрүл үндүрериниң технологиязын ажылдап кылып турар. Боттарывыстың болгаш кожавыста республикаларның арга-дужулгазын өөренип көөрге, бир эвес будүрүлгениң ажыл-чорудулгазының деңнелин шынарлыыбиле бедитпес болза, чаңгыс-даа хереглекчилер ниитилели орулгалыг ажылдап шыдавас.

Чамдык удуртукчулар ону билип, ол угланыышкын-биле ажылдап эгелей бергенин демдеглээри өөрүнчүг. Акша-төөриктің айтырыы берге турза-даа, Таңды кожуунуң хереглекчилер ниитилели колбаса цегин катап турган кылып бүрүдүп чораан хөрөөженнер чөвүлелдериниң даргаларын оларның боттарының болгаш амгы үеде өглүг-баштыг, ажы-төлдүг апаргылаан уругларынга тураскаадып, адаксаар мен: «Мөрен» колхозка ясли эргелекчизи турган Мама Билчээ, «Кызыл Сылдыс» колхозтуң санакчы бухгалтери турган Дандагай Бады-Мөңге, «Чаа орукка» эмнелге пунктузунуң эргелекчизи Татьяна Сендаа, Нарынга тудугжу Чооду Дүүн олар ынчан төлевирлиг ажылындан аңгыда, боттарының дыштаныр үезинде хөй-ниити даалгазын ак сеткилдиг күүседип турганнар.

Хөрөөженнер килдистеринге мээң ажылдап келгеним 14 чылдың дургузунда албан-ажыл шыңгыы сагылга-чурумга чагырткан үе турду. Ынчаарда Тере-Хөл, Эрзин, Каа-Хем кожууннарга совхоз деп чүве чок, а колхоз бүдүрүлгезинге бүгү кижи, ооң иштинде хөрөөженнер-даа, чеже күш-хүнну ажылдап алганын, ол дээш алыр акшазын, тараазын колхозтуң отчет-соңгулдалыг хуралынга дыңнап, билип алыр турду. А кажан совхозтар апарганда, ынчан харын күрүнеден ай санында алыр доктаамал шалыңныг апарган. Колхозчулар черле алыксак-чиксек

ЧИЖИЛГЕДЕН КОРТПАС БИС

чилеринде 1675 млн рубль. Өвүрнүң Улут-Хемниң болгаш Каа-Хемниң кожполары федералдыг бюджедте улуг өрелиг болуп турар.

Акша-төөриктің берге байдалы турза-даа, хереглекчилер кооперациязы бүдүн система болуп хевээр арткан. Бир эвес ол буурап дүжер болза, көдээ чоннуң кым садыг-биле хандырар боор. Эвээш чурттакчылыг суурларда болгаш эң ырак көдээ черлерде ажылдап турар магазиннер, саткан бараанындан орулга киирип албайн турар. Чамдык кожполар, сельполар шуут бууурарының кырында келген. Шак-ла ынчаар хереглекчилер кооперациязын «чиптерин» черле болдурбас бис. Борта, бисти бодап турарывыс-биле алырга, көдээ чоннуң бирги хереглелдің чугула барааннарыбиле республика бюджединден хереглекчилер кооперациязынга чиигелдиг чээли курлавырын тургузуп бээри эргежок чугула апарган. Республиканың хереглекчилер кооперациязы бүгү күштү салып тургаш бергелерни ажыл эртер дээрзинге бүзүрээр болгаш ынаныр мен. Көдээ чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр бистің харылзаавыс улам быжыгар болгаш эптиг ажылдаар талазы-биле бистің талавыстан болдунар-ла хемчеглерни алыр бис.

Хонук-оол МОНГУШ.
Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы.

РЕФОРМАНЫ КАНЧААР ЧОРУДАРЫ бир дугаарында кадрлардан хамааржыр. Хереглекчилер ниитилелиниң бүгү звенозунга кадрларны шилиир, өөредир талазы-биле ажылды бедик деңнелге чорудары негеттинин келген. Кожпо баштаар черлерингe езулуг профессионалдар: саң-хөө ажылдакчылары, экономистер, юристер, бухгалтерлер болгаш сайгарлыкчылар ажылдаарын үе бодула негеп келген. Кадрларны дешпидериниң курлавырын тургузарынче шыңгыы кичээнгейни салыр.

Хереглекчилер кооперациязының дугайында чаа хоойлу — ол дээрге, корумчурум дугайында хоойлудур. Бүдүн хереглекчилер кооперациязының системазынга реформа чорудары, ол анаа хоозун чугаа эвес. Советтің даргазындан эгелээш, аштакчыга чедир кончуг шыңгыы күүседикчи сагылга-чурум херек.

Түңнелинде, номчукчулар-биле бодумнуң чамдык бодалдарымны үлежип, моон соңгаар хереглекчилер кооперациязын чүү манап турарыл, башкартынмас рынок харылзааларынга удур туржуп шыдаар бе, моон соңгаар улам ыңай сайзыраарының аргазы бар бе дээрзинге доктаап көрейн. Бир-ле дугаарында, чээли курлавырларын чедир бербейн турарындан дыка хөй кожполар, сельполар бараан берикчилериннден болгаш будүрүкчүлериннден четчир санныг, хөй ассортиментилиг кылдыр бараанны ап шыдавайн турар. Ийинде, бараанны сөөртүп эккээриниң төлевири доктаамал өзүп турар. Ооң-биле чергелештир банкылардан ап турар чээлилериниң хуузунуң хөлүн эртир улуг болуп турарындан хереглекчилер ниитилелдери карылгалыг ажылдап турар.

Үште, көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга чылчылы-биле шалың төлевейн турарындан, база бюджет ажылдакчыларының бичии шалыңын, пенсионерлериниң пенсиязын, пособиезин үешаанда төлеп бербейн турарындан, көдээ чоннуң садыглажыр арга-шинээ дыка кудулаан. Эң ырак көдээ черлерде ажылдап турар магазиннер, саткан бараанындан орулга киирип албайн турар. Чамдык кожполар, сельполар шуут бууурарының кырында келген. Шак-ла ынчаар хереглекчилер кооперациязын «чиптерин» черле болдурбас бис. Борта, бисти бодап турарывыс-биле алырга, көдээ чоннуң бирги хереглелдің чугула барааннарыбиле, республика бюджединден хереглекчилер кооперациязынга чиигелдиг чээли курлавырын тургузуп бээри эргежок чугула апарган. Республиканың хереглекчилер кооперациязы бүгү күштү салып тургаш бергелерни ажыл эртер дээрзинге бүзүрээр болгаш ынаныр мен. Көдээ чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр бистің харылзаавыс улам быжыгар болгаш эптиг ажылдаар талазы-биле бистің талавыстан болдунар-ла хемчеглерни алыр бис.

Хонук-оол МОНГУШ.
Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң даргазы.

ЧАҒААЛАР — САҒЫШ-СЕТКИЛ ИЛЕРЕЛИ

Бир материалга хамаарыштыр

ШУУГААРДА БОДАНЫР...

Амыдыралда хүн бүрү таваржып турар эки, багай-даа болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң туружун тодарадып, үнелел бээри хамааты кижиниң хостуг эргези дээрзин үе бадыткап турар. Ынчалза-даа сөстүң хостуу дээрге болуушкунну кижи бүрүзүнүң бодунуу-биле үнелээрде маргыш чок фактылар-биле бадыткап, туружун хөй-ниити мурнунга камгалаары болур деп билир мен.

Чоокта чаа С. Монгуштуң № 26 «Тыва ТВ информ» солуунга «Дүвүрээзинниг чагаа» деп рубрика адаанга үнген материалынып боттуг үүлге дүүлпейн турары мени кайгатты. Үүге дээрге ондарларның төрел-бөлүүнүң 1-ги шуулганынга кириштим. Бодум Ховалыг кижи мен. Ондарларда ырак-чоок-даа бол, кудаларым база бар. Ук шуулганга ондарлардан аңгыда монгуштар, ооржактар, донгактар дээш кымнарның төлээ-уксаазы киришпеди дээр. Аңаа өске төрел-бөлүктүң төлээлери үүгле хайгааракчы болбайн, санал-онал, суме-бодалын идепкейлиг-биле илереткенин барык 20 хире кижиниң саналдааны бадыткаар. Шуулганның канчаар эрткенин парлалгага база четчири-биле чырыткан болгай.

Орта киржип келген кижилериң сагыш-сеткилин чыыш канчаар эрттерил, оон алыс сорулгазы канчаар тодараттынарыл деп айтырыглар дүвүредип, сонуургадып турганы чугаажок.

Чыышка илеткелди эртемден М. А-Х. Ондар кылган. Аңаа ук төрел-бөлүк өскелерден артык угаан-сарыылдыг, эртем-сургуулдуг, ажылагыйжы, мөзү-бүдүштүг дээнинде мактанган чүве чок, олар бүгү төрел-бөлүктер-биле бир дөмей дээрзин чаңгыс эвес удаа чугаалап турганы мөзүн сагыш-сеткилимге таарышкан чүве.

Кол чүве — кандыг-даа бөлүктер аразында быжыг харылзаалыг, аныяк-салгалды сагылга-чурумнуг, ажылишчи кылдыр кижизидип, республиканың чурттап турар хөй национал дыг чон-биле эп-найыралдыг чурттаар, бак чаңчылдарны, кем-херек үүлгедиишкиннерин чавырылдырар дээш бир дем-биле ходелир ужурлуг деп угаадыгның өөрүнчүг болганы.

Дээрги С. Монгуштуң «дувүрээзинниг» чагаазында мени кайгаткан чүве ол шуулганга боду киришпээн, а кожазының «дыңнадыын» ажыглаан бөлгаш ону карачаңгыс маргыш чок шын деп хүлээп апканы. «Шугум чазаарда шыгаар, шуугаарда — боданыр» деп, чоннуң ханы уткалыг үлегер чугаазындаа думчукка кертип алыры С. Монгушка ажыктыг деп бодап ор мен. Ук авторнуң оон ыңай мынчаар бижээнин номчукчулар база утпаан боор: «Шупту-ла эрги үеде дег — президиум-даа, аудитория-даа бар, халас концерт-даа болган. Кожамның меңээ чугаалаанын езугаар алырга, төрел-бөлүктүң сырый каттыжарын, республиканың ажыл-амыдыралының бүгү адырларынга киржирин, тергиин дээп дээди өөредилге черлеринче ондарларның өөренирин аазааны». Бо чүл? Бо дээрге политиктиг согур чорук-тур.

Мен Монгуш мен. 1967 чылдан бээр Кызыл хоорайның чурттакчызы болдум. Монгуштар республиканың амыдыралынга база-ла үлүүн киирген деп санап чоруур мен. Ам канчаарыл, мөзүн төрээн чүртүм Чөөн-Хемчиктиң монгуштарын база өскедаа кожууннардан оларны чыыр бе дээш-ле оон ыңай С. Монгуш ынчаар төрел-бөлүктерни чыыр туруп бээр болзувусса, ол чорук оларның аразында месилдежиишкинни өскүде бербес бе дээш, оон-даа өске бодунуң сезиктиг бодалдарын илереткен чорду.

Бир эвес төрел-бөлүктерниң чыыш-шуулганнарын чыыр тура, орта шын турушту, чаагай үзелдиң эчис сорулгазын бодамчалыг тодаратпайн, далаш болгаш мактаныышкын колдаан коярга чугаа кылыр болза, С. Монгуштуң бодалы дег, күзенчиг эвес түңнелге кээп болур. Ынчангаш ук автор шуулганга боду киришкеш, оон кандыг уг-шиглиг эрткенин, аңаа хүлээп алган документилерге үндезилеп чырыткан болза, болдунуп болгу дег «алдагдалдардан» өске төрел-бөлүктерни кичээнириннче кыйгырган болза, ынчан автор-биле кым-даа чөпшээрежир апаар.

Оон ыңай мындыг чүвени база чугаалаксаар-дыр мен. Кожаңар культура сайыдының чугаазын (эң дээре дээн өөредилге черлериниң дугайында) өскээр билип алгандыр, ук сайыт тывалап чугаалап турган чүве ийин, азы силериң кожаңар тыва дылга шала «хирелиг» турган ирги бе? Ам бир катап таптыг чугаалажып көрзүңерзе чүл, ынчангаш боттуг үүлдү хажыдын болбазын бодум хуумда кончуг-ла күзээр ийик мен.

Д. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

ОШКАЖЫР ДЕП ЧҮВЕ ТЫВАЛАРГА ТУРБААН

Саян дагларының соңгу-чөөн талазындан коргунчуг аар-кара булуттар оожум чылып чоруп олурган. Ынчалза-даа ол агаар-бойдустуң өскерлиишкини, хат, чазын төге каапкаш, оон чоорту аязыр, дириг амытаннарга, кижилерге, бойдуска кандыг-даа хора чедирбес, чаъс соонда харын өөт-сиген улам силип өзер. «Кудай багы арлыр, кижи багы арылбас» деп, үлегер чугаа бар-ла болгай.

Оон артык коргунчуг, каранғы халаптар—арагалаашкын, үптээшкин, оорлааш-хөме таварып, диргелип эгелээпи, эң ылаңгыя бистерге, тыва нацияга кончуг хомуданчыг-дыр.

Шаг-төөгүден тура тыва чоннуң өзу-чаңчылдары, сагыш-сеткили, онзагай мөзүбүдүжү, топтуу, эвилең-ээлдээ өске чоннардан ылгалып чораан. Көшкүн араттың өөнге төрүттүнүп өскен болгаш бодумнуң шаам-биле билип кээримге, бурыңгу тыва чонувустуң национал чаңчыл езулалдарының ужу-кыдыын көрүп четтигипкен турган мен. Аалга келген кандыг-даа кижини таныыр-танывас дивес, хүндүлеп уткуп алыр.

Аныяктар тускай чыглып, ойнаар черлиг, а дүнелерде одаг кыпсып алгаш кажык адып, тывызыктажып, төвектеп, кожамыктап ырлажыр турган. Танышпас аныяктар аңаа арнын көржүр, мындыг чүве. А ошкажып, чыттажыр деп чүве тыва кижилерге чок чораан, ылаңгыя улус көрүп турда суг ынчап болбас, ол дээрге үүдек, бужар дээр. Харын чаш кижилериң бажын черле чыттап каар-ла боор. Мындыг магалыг чаагай езу-чаңчылдарывыстың, шажын-чүдүлгевистиң читкениниң чылдагааны дээрге, эмин эрттир хувискаалчаан кижилериң бурыузу деп бодаар мен. Эки чаңчылдарывысты чидирип алган соонда, хенертен өске чоннуң культуразын, дылдомаан, езу-чурумунче киирип, национал культураны эргиниң артынчызы деп сойгалап, харын-даа чүдүп чораан хам, ламаларывыкты безин контрлар дээш шаажылап өлүрүп чораан-на болгай.

«Араганың кырынга чам үнер» деп үлегер чугаа бар. Кажан араганы четтирипкенде хөглүг-даа, бүгү-ле чүве эки, делегейде сенден кончуг чүве чок-даа ышкаш сагындырып келир. Шынап-ла, чоннуң үлегер чугаазында дег, «далайны сүзерге дөңмек оргузу (хире» дээни ышкаш, эзирик кижи ол «хире дидим, чоргаар күштүг апаар хире. Ынчангаш айыыл-халап, өлүм-чидим арагалаашкынның түңнелинде болуп турар чылдагаанары-даа ол.

ССРЭ-ниң буступ дүшкениниң сөөлүнде ажык-чаңлыг демократия келген соонда, Тыва чонувус, улуг-биччии, эр-хөрээжен дивес, арагага сундулуу хөлүп эткен. Ынчангаш бо-ла бүгүге сагыш-сеткил дүвүревес арга чок. Шынап-ла, арага-дарыдан колдуунда, чаа частыг орар чечек ышкаш аныяк өскен чалыы назынындан элекке чарлы бээри кайы хөй. Чок-ла болаа ол кончуг чыдыг кара чашпанынче сундугуп эгелээрге, элээн үе эрткенде ындыг кижилер оюп калган чашпан-биле демейлежи бээри таан хомуданчыг. Ындыглар өзүлүг кижи дүрзүзүн, чараш аажыңаңын, овур-хевирин ышкынып, төрээн черинин эззи бооп шыдавазы үүдеп коргунчуг-дур. Ынчангаш ажытөлүм болур аныяк өскенге чагыым — кара сагыштыг ажыг сугдан кичээнип, чүтүвустуң келир, үеде сайзырал-хогжүлдезинге эвээш-биче-даа бол үлүүңер киришпиренин утпаңар!

Мартын САНДАЙ-ООЛ,
пенсионер.

ЧАМАШКЫЛЫГ ЧҮВҮР, КӨКТЕШКИЛИГ ИДИК ДЕГ...

«Шын» солунга парлаттынган шала чиктиг материал мону бижиириннче мени албадапты. Агартынар дээш-даа эвес, чамдык барымдаалар, чылдактар бар боорга сорук кирген ужурум-даа ол.

Бижикчи Даржаа очулгалыг орус сөстөрниң ханы утказын, янзы-бүрү өскерилгезин бодавайн, сеткил-сагыжыңга безин кирбээн бодунун үзел-бодалын меңээшамнап, сыр дедир бижиди. Тыва дылдың арыын, сөстерниң чиге, кыска, жаргонардан хостуг болурун күзээр кижи мен. Ынчангаш тыва дылды суртаалдап, ону сайзырадыр дээш идепкейлиг демисежип чоруурларның бирээзи мен.

Кандыг-даа нацияның кол үүлү — боттарының үндезин дылын чидирбези, ону хумагалаары болур. Очулга кылып тура, орус-тыва болгаш тайылбырлыг словарларны ажыглап, ону бодумга удуртулга болдуруп чоруур кижи мен. Кижи бүрүзү терминнерни бодунуу-биле очулдурар, бижиир, чугаалаар болаа, шындан тая бергенивис ол.

Даржаа Хертек бодунун үнген материалынга уткасорулга, ишти-хөңү, орнал-солуп, маргыш-чарыш... дээш оон-даа өске хөй-ле кожундактарлыг сөстерни бижиди. Ук сөстерден кандыг чаа уткалыг сөстериң үнүп кээрин номчукчу билип-ле ор боор. Автор бижээн үүлүнге уруг-дарыг деп сөсту база ажыглады. Дарыг деп кожундактың утказы билдинмес, аңаа чартык жаргон ажыглааны ол. Сөөлгү үеде кожуп, каттыштырган сөстерни чамашкылыг чүвүрге, көктешкилиг идикке дөмейлээр улустуң санының көөдээни кончуг хомуданчыг. Ылаңгыя ындыг сөстерни радио-телевиденнеге хөйүбиле ажыглап турарын бо кижи дыннаап кончуг сагышсыраап боор чүве-дир. Ынчангаш, тыва дыл талаазыбиле эртемденнеривис хөй улус болгай бис. Олар кожундактыг сөстерге хамаарыштыр дарый хемчеглер алырын бодум хуумда аажок күзээр-дир мен. Тыва дылды чаңгыс аайлаштырып турар улуртулга Кызылдың педагогика билиглери сайзырадыр институт. Оларның кожуннарда методкабинеттери база ажылдап турар. Республикада тыва дыл нинтилели тургустунмаан-даа болза, ажыл-хереките өскерлиишкиннерни шалыпкын амыдыралга боттандырын шыдаар улус. Ынчангаш шынче чүткүлүн чөптүг түңнелге илереп кээр үеви кээринге бүзүрелим улуг.

Леонов ХЕРТЕК.

Бодалдар боошкуну

ИДЕГЕЛ—ЧИИК ЭВЕС ЧҮЪК

Төрээн суурум Эрзинде эвээш эвес тудуглар тоймаглаттынган. Ийи каът тудуг—«Найырал» уруглар сады кудумчуңуң хевирин чоокка чедир аян-шинчилиг каастап турду. Ол бөгүнде сандан үнген. Оон соңгаларын, эжиктерин кижилер олчалап эгелээн. Ханаларын бускаш, туйбуларын дажыглап эгелээри арткан. Ол бажың кожуунның улус өөредилге черинің балансызында турар. Өөредилге-кижизидилге төвү болуп турган бо объектиниң өртек-үнези хөлчок-ла болгай.

Кожуун төвүнүң автовокзалын 1997 чылда бузуп, үптеп эгеледи. Уруглар сады биле бо ийи тудугнуң салымхуузунуң бергедеи турарын көрүнер даан. Бир эвес шимчевес хөреңги аарыыр эттиг чүве болза, оон уё-човуруу кижиниң чүрээн саргыдып-ла келир ыйнаан. Чоннуң кызыл күжү, кара дери, акша-мөңгүнү-биле түткан тудуглар чер-черде ээн арткылаанын билир силер.

База бир аарышкылыг, хомуданчыг үүл — кожуунның көдээ ажылы. Апрель бирниң сан-чурагайлары-биле алырга, 23303 шээр, мыйыстыг бода мал 438, 1237 чылгы мал болгаш 215 теве көжуунда бар. Ол дээрге чаңгыс «Мөрен» колхозтуң чеден чылдарда тудуп турган малының бүгү чүзүнүнүң бажында деп көргүзүг-дүр. Мөренге ынчан хой бригадалары дөрт чедип турган. Бир бригадага кодан малдың саны база эвээш эвес болгай. Бөгүн Мөрөнде чаңгыс хой бригадазы арткан. Даг талазының кыштаглары барык ээнзирээн. Хууда малдыг каш кижи, пенсия назынныг хоочуннар харын ында чурттап чоп боор.

Эрзинде мал ажылдыг беш суму бар. Мал бажы хөлчок эвээжээн. Эң-не чүгээри — Бай-Даг: мыйыстыг бода мал — 105, хой-ошкы — 10286, чылгы — 916, теве — 126. Арткан сумуларның малы шыырак бир аалдың малының бажынгадаа четпес чүве-дир ийин.

Мээн хууда бир бодалым бар. Ол үүгле мээнии-дир, чазып турарым база чадавас. Көдээ ажыл-агый эргелелинде кижи саны — 7. Олар күш-ажыл төлевирлиг улустар-дыр. Ай санында шалының албайн турары шын. Оларның күш-ажылының беримчези шуут чок чүве-ледир. Эргелел тускай даргалыг, бухгалтериялыг. Оон бухгалтериязын кожуун чаргызының бухгалтериязынга катказ, төпчүткен чаңгыс бухгалтерияны кылып болурунуң аргазы чок чүве ирги бе?

Мал бажы төнүп турардыр, тараа үрезинин курган шөлге (кара элдеп аа?) чаштырын каар-дыр. Эде кылыр, чаартыр үүлдер эндерик. Кожуун чагыргазының даргазы К. А. Моң чоннуң деткимчези, күжү-биле бир янзы сайгарлы-ла бээр боор. Чоннун бүзүрели, идегели — чиик эвес чүк.

Александр ТАВА.

РАДИО КАЖАН ЧУГААЛААРЫЛ?

Мөңгүн-Тайга кожуунуң төвү Мугур-Аксы суурда радио, тыва дамчыдылга ыыттавастаандан бээр ам таптыг-ла бүдүн чыл чартык чедип тур. Ам шуут кулак чок дүмбей-биле дөмей бис. Кожуунда электрилиг харылзаа белдири дүшкен-даа болза, рация мүн-не доктааттынган шактарында ажылдап турар. Ол эки-дир.

Радио чүге ажылдавастай бергенин сонуургап айтырарга, Тываның Чазаанда радиону ажылдадыр акша чок деп дамчыыр чугаа дыңнаан мен. Ырак черде, кызыгаар чанында чурттап чоруур хоор чонну радиобиле хандырарын хүндүлүг Президентивис Ш. Д. Ооржактан, ТР-ниң Чазаандан бүгү мөңгүн-тайгажыларның өмүнээзинден дилеп тур бис. Чоннун бо дилээн хандырары чоптуг негелде. Телевизорну мүн-не көрүп турар бис.

Ам бир бергеден турар айтырыг —электри чырыы орта кыынас, бо-ла карангылаш дээр. Ол хиреде электри албанының ажылдакчылары электри чырыын төлевес-тир силер дээш, ында-мында электри удазыннарын боттары кара туразында үзе кескилээн. Бир эвес электри доктаамал хып, чонга ачыдузазын чедирип турган болза, чептүг айтырыг.

Ам кол-ла чүзе — Мугур-Аксы суурга кажан радио ажылдап, чугаалай бээр ирги. Мээн-даа, чурттакчы чоннун-даа байгы дүвүрели, негелдези мында чүве бо.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.

ХЕРЕЧИ БОЛГАНЫМ

Чаа-Хөл суурга милиция албаныңың чаны-биле эртип чыда херечи болдум. Кый дээн шагдаа ажылдакчызы чыдыг чашпан албаардыр тыпар аныяк эрлерни тудуп алган болду.

Протоколумга аттан салып берип көрүкер деп, шагдаа диледи. Ак боошкунда ногаан өөнүг хоюг бүдүмел наркотик шынарлыын база тайылбырлады. Чөпшээрешкеш, адымны салып бердим.

Чыдыг чашпанның кадыкшылга онза хоралыы болгаш. Үүге дээрге мен аргаарыг, оът-сиген талаазы-биле тускай эртембилиглиг мен. Ынчангаш ол дугайы тайылбыр чокка-ла билдингир.

Наркотиктиг бүдүмелдериң кол нептередикчилери кымнарыл?

— Кем-херек адаанга чораан кижилер — деп, шагдаа черинге харыылап турду.

Туттурган аныяк ийи эр кижиниң атсывын баш удур чарлаары болдунмас. Үүге дээрге, оларның хөрээн тускай эрге-байдалдыг албан чери шиндер. Каразыттырып турарлар чаа-ла чээрби хар чедип орар. Амыдыралды чаа эгелеп турарларның ортузунда байдалдың бергезин, айыылдыын... Олар ук чаңчылын уламчылаар болза, хоочурай берип болгур. Ол чорук тыва нацияга онза айыылдыг.

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.

АКШАВЫСТЫ КАЖАН ТӨЛЕЭРИЛ?

1997 чылдың июнь, июль айларында бистиң тудуг бригадазы Балгазынның өртүнгеннен 10 чыл школазын бузар, оон девискээрин аштаар талазы-биле керээ чарып алгаш ажылдаан бис. Ажылды дооскан соонда кижи бүрүзүнге 3-4 мүн рубльди төлээр болган чүве. Ону Балгазынның ынчангы чагырга даргазы бадылаан.

Ийи ай хинчектениң ажылдааш, керээде көрдүнгеннерни ажылдарны доостувус. Школа база Таңды кожуунуң райнозу биске үүгле аванс дээш 450 рубль төлеп берген, ол-ла. Оон соонда арткан акшавыс сүрүнкеш черле чадап кагдывыс. Ам мырыңай будуп чыл эртип турары бо. Балгазында школа директору солушкан чагырга даргазынга база өске кижи соңгуткан. Ам биске билдинин турары болза, ук школаны бузар дээш Өөредилге намызы 130 мүн рубльди үндүрүп берген боор турар, а ол акша таканчан барганы ол. Шыпшытып, буруулуг кижилерни илереп, а бистиң ажылдаан алган акшавысты төлеп берген болза. Күзелдиг-ле ол.

Аян АРАЛДИН, Белек ИРГИТ, Алик ДАЖЫ, Шолбан ОНДАР болгаш өскелер-даа.

ОРАЙ МИННИИШКИН

Чечен чугаа

Бады оң холунуң үзүнде бир-ле аарышкыдан миннип келген. Ол карактарын оожум ажыдыпкаш, кайгай берген. Бөпүрүк шилди бирле демирде доңгайты аскаш, сарыг өөнүг эмни чинге хоорзажыгаш дамчыштыр холунуң дамырынче ине дузазы-биле дамчыдып каан. Бажынга баштайгы-ла киргеп бодал: «Кайда кижи мен?» Ол кыдыгларынче көргүлээн. Оон чоогунда алды хире орун. Ол оруннарда үш хөрээженде болгаш бир аныяк оолда база Бадыда ышкаш дамдылааштар салып каан. Ол эмчиде чыдардыр мен дээрзин ам-на эскерип каан. Чогум кандыг эмнелге дээрзин ам-даа билип чадаан. Ол-ла ээдереп, кайгай чыдырда эмчи чедип келген. Баштай-ла Бадыга келгеш:

— Ам-на миннип келдиң бе?—деп, хүлүмзүрүп айтырган. Артында-ла аныяк хөрээжен эмчи хүлүмзүүрүүрге, Бады сеткилинде өөрүй бергеш:

— Ийе, эмчи. Бо кайы эмнелгел? Мени кайыын эккелгенил? — деп, тодарадыксаан айтырыын салган.

— Бо дээрге токсикология салбыры-дыр. Сени, дүүн орай кежээ, бир ниити чурталга бажыңының чанынга чыдырында «Дүрген дуза» бисте эккелди.

Ындыг харыы дыңнааш, канчап ынчан барганын Бады сактып чадап каан. Ону билип алыр дээрге, орта айтырыпкы дег кижи база чок. Төрелдерже дыңнадыр дээрге, ыядынчыы база кончуг. Болган чүвени бодум билийн дээн бодал-биле ол чыдыпкан.

Хүннер эрткен тудум Бады эмнелгениң хүн чурумунга чаңчыга берген. Дүштекиниң ийи шактан дөрт шакка чедир алды үүс грамм эм дамдыладыр. Кежээ бир бичии борбак эм бээр, ол-ла. Кады чыдар улузу үндүр бижидип-даа, «Дүрген дуза» өлүг-дириг аразында улусту эккел-даа турар. Ол улус колдуунда янзы-бүрү үүлдерден хораннанган болуп. Кады чыткан бир аныяк оолду чээрби ажыг эмни хары угда ижипкеш, угаан чок чыдырда мында эккелгенин Бады уруглар чугаазындан билип алган. Элээн хонуктар эрткенде, Бадының кадыы эки апарган. Аъш-чемге безин чазыйы кончуг, немелде чем безин дилеп чиксээр. Ынчалза-даа чем кижи бүрүзүнге өйлүг болганындан, ол болдунмас күзел болуп арткан.

Он ийи хонук эрткенде Бадыны эмнелгеден ам-на үндүр бижипкен. Шынзылга саазынның аарыг тодарадыр дээн черинде, кысказы-биле, үүгле «Арагага хораннанган» деп бижип каан. Ону номчааш, Бады кяяа арагага хораннанганын ам-даа сактып чадаан.

Кудумчуже үнүп кээрге, хар чаан каан болган. Улуг бажыңныг бай орустың херимнинің иштинде хөлезилеп чурттап турары бичии казанак бажыңынче ол базыпкан. Дүзүн үезинде аргышкан улус хөй-даа болза, Бадыга чаңгыс-даа таныыр кижизи таварышпаан. Ооң кадайыбиле хөлезилеп чурттап турганы борбак бажыңы үүг-даа чок өрттенип калган болду. Өрт шериглери орайтап келгеш өжүрген. Ынчан ол кижи сегин тыпкан. Ынча хонук иштинде сен кяяа чордуң? — деп, кат-иези Бадыдан айтырган.

— Токсикология эмнелгезинге он ийи хонук чыттым — деп харыылааш, ынаар канчап киргенин ам-на сактып эгелээн.

Ынчан Бадының кадайы ажылдаан акшазын алган. Ынчангаш суурда кырганаваазынга оода чаңгыс хонук чедери-биле чорупкан. Бадыга чемненир кылдыр каш акша берген. Бот арткан кижи борбак бажыңга чүүү канчаар боор, Бады хостуун ажыглап, хоорай кезип базыпкан. Базаарга келгеш барааннар кайгап базып турганы, эжинге таварышкан. Үр көрүшээн эрлер амырменди айтырышкаш, аал-чуртун чугаалашкаш, акшаларын немештиргеш, арага садыынче базыпканнар. Аңаа келгеш, акшазының шаа-биле ийи шил «Водка» болгаш таакпы садып алгаш чорупканнар.

Баштак, хөглүг чугаалажыш чораан, Бады сугга чедип келгеннер. Аъш-чемин делгээш, арага аксын чашкан сөөлүнде, хөөрежип киріпкеннер. Имиртиңней бергенде ижип орган суксуну төнген. Эрлериң элээн эзирий берген. Эзирииннден эжиниң эрези хайнып, чажырыш чораан акшазын уштуп эккелген.

— Кадай оглу, кадыг чүведен кайыын-даа бол, эккел — дигеш, Бадыга берген.

— Бадыткалдыг Бады эжин, базып чораан эккээйн — дээштиг ол үнүпкен.

Имир эрткеш, ам мырыңай карангылай берген. Бады ол-ла баскан Чүлдум кудумчузунда бажыңга келген. Ол кылаштап чорда, эзирчи элээн апарган. Изиг бажыңга ишкеш, соок кудумчуже дораан үнгениннден ынчанган боор. Аңаа келирге арагага акшазы четпес ийи эр турган. Бирээзиниң адын мүнне билир. Өскезин танывас. Адын билири эр каш акша четпезин тайылбырлааш, немештиреринг дилээн. Ынчаарга, Бады чүү боор, немештиріпкен. Амдыы эр адажы каътта бажыңдан ийи шилди садып эккелген. Ынчан Бадының эзирик бажыңга акша немээн кижи аңаа чоруй баар эвес, чартыын ишчиптер-дир деп чаржынчыг бодал киргеп. Өскезин эжинге ал алган. Үш эр кудумчуну кешкеш-ле, ниити чурталга бажыңының чанынга ижип эгелээнин ам-на орай-даа бол, сактып келген. Оон ыңай билбес...

«Хайыраан эжимни. Өскүс эр-ле болгай. Өлүмүнүң ковчуп. Араганың хайы-дыр», деп бодап келирге, оон карактарындан мүңгаралдын ажыг чаштары чайгаар-ла сыстып келген.

Сергей ШААЛЫ.
Кызыл хоорай.

КОРГУНЧУГ ШУУДУГ

Сөөлгү үеде аныяк болгаш улуг-даа назылыг кижилериң аразында арага-дарыже сундугар улустуң көскүлеци Кызыл хоорайда-даа, көдээде-даа хөлчок апарган. Ол бистиң кичээндирбес аргажок. Ынчангаш солун дамчыштыр чонче кыйгы салып, овааримчалыг болурун шажын, бурган номналының өөрединиң мурнундан кылып тур бис.

Арагалаашкынның үржүүпдан өлүржүр-чидиржир чорук бир-ле билдинмес дайын чоруп турганы-биле дөмей апарган. Бо дерзин кемхерек үүлгедиишкиннериниң үнүп турар чаңгыс чылдагааны — арага. Ол хиреде иштики, даштыкыга будургеп арагалар каас-коя савалары-биле, адаанашкан чүве дег, көвүдээн. Харын-даа саарылгаже дүрген үнер чугула бараанардан чыда калбайн чоруп турар. Эскертинмес, билдинмес дайзын бе дээрге, көскү, билдингир. Кижилер оон ондактыын биле тура-ла ооң-биле «халбактаткаш», бир чамдыызы кара довурак адаанче кирип, өскелери хоругдалче чоруп турарын амыдырал херечилеп турар болгай. Бо коргунчуг шуудугнуң доктаавайн, уламна хөрлээлеп бар чыдары коргунчуг. Оон кадында наркотиктиг будүмелдер ажыглаан, оът-сиген тыртканнар кижилер база дерзин кем-херек үүлгедиишкиннериңге хөйү-биле онаажып турары дүвүренчиг.

Үе-шагның агымы-биле ындыг чүве ийикпе, чамдык кижилериң аажы-чаңы, психиказы дыка-ла үрелген боордур. Автобустарга кире бээрге, улуг улустарга эки турازы-биле олудун чайлап бээр аныяктар чок болган. Эвилең-ээлдек менди солчуп чолугар кижилер эвээжээн. Ырак-узак чер чораанывыста каткы-хөглүг, ыры-шоорлуг чоруур турдувус. Ол бүгү ам дыңналбастаан.

Арагалаашкынга удур ажыктыг арга-сумени массалыг информация чепсектери хөйү-биле чырыткан, чамдык угаан-сарыылдыг кижилер оон түңнелди үндүрген дээрзинге бодум хуумда бүзүрээр мен.

Тываның келир үези бистерден, аныяктардан хамааржыр дээрзин улустуң мөзүнге чедириптер арга болза. Бистиң ниитилеливис капитализмниң оруунче кирген болганда, чоннун үш бөлүкке чарлы бергени каракка илези-биле көстүп эгелээн. Бо коргунчуг ылгал аныяк кижилериң сеткил-сагыжынга чүү кирип болбазыл... Оон чижээнге ТКУ-нуң бирги курсчузу уругнуң чугаазын киирип көрейн. «Бистиң чурттап эткенивис социалистиг ниитилелге байлар, ядылар деп ылгал турбаан. Ажылдаар, ажылдавас деп чугааны дыңнавайн чордувус. «Эжиин ажыдып» алган капиталистиг ниитилелди бис үүгле өөредилге номнарындан өөренип, иштики, даштыкыда чүү болуп турарының дугайында үүгле мөдээлер дыңнаар боордан башка, ону билбезивис-ле аргажок». Ынчангаш кежик маанаан хөрээ чок. Амыдырал дээш шыңгыы демисел чорудары үүгле боттарывыстан хамааржыр-дыр.

Сегбе ОНДАР.

ХАРЫЫ СӨС БЕРИП ТУР БИС

ДАГЫР САЛАА ТАЛА ТЫРТАР

«Шын» солуннуң июнь 20-де үнген 61 дугаарлыг үндүрүлгезинде Тес-Хем кожуунда «Хайыракан» кооперативтиң удуртукчузу Чымба Доржунуң бижээни «Ындыг даргаларның херээ бар бе» деп үүлүнге хамаарыштыр харыы-тайылбырны берип, айтырыг-харыылар аразында хөй эвес киирилдени немеп, бүдүн Тывавыска адымны алгыдып, Чазактың солунунга сурап каан үве болганда, бодум таламдан база кожуунда бүгү-ле амыдыралды — ооң кырган-дижең, өл-чаш ажытөлдүң, чалыыларның ишти-хырнын, барынчогун, одаар үүлүн, ижер-чиирин харыылап олурар, мээң удуртулгам адааңда ажылдап турар кожуун чагыргазының коллегия кежигүннериниң адынга салдынган айтырыгларга харыыны бердим.

«Хайыракан» аттыг кооператив 1996 чылда «Тес-Хем»-1070 дугаарлыг көжүн чоруур механизастаттынган колонаның таваан салып, ханаларын тудуп үндүрүп кааны ийи аал ишти чурттаар бир бажыңның тудуңу кылып дооскан дугайында керээге, ол үеде экономика айтырыгларын харыылап турган кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы К. Л. Лапчаанның ат салганыбиле кожуун чагыргазынга хүлээдип берген болгаш чурттаары-биле 2 аныяк өг-бүлени киирген.

Удаваанда үк бажыңның малгаштап каан дээвиирлери кээп дүжүп турарының дугайында база бажыңны тутканының шынарының багайының дугайында хомудалдар инвалид оолдуг иеден удаа-дараа кээп турду. Ийе, чаа кожуунга ажылдап келген, амыдырал-чуртталгазын тудуп эгелеп турар аныяктардан өөрүп четтиргениниң сөстерин-даа дыннаваан мен. Харын, амгы үеде кожуунда эвтоинспекцияның даргазы В. К. Кыргыс ол бажыңга олурарындан ойталаанын билир мен. Үүге дээрге ол бажыңны тутканының шынары багай болган болгаш немелде кылыр ажылдар хөй болган. К. Л. Лапчаа ол бажыңга уругларының чаныпда чурттап орар, хүндүлүг дыштанылгада пенсионер, уруг-дарыындаа човатпайн орар үргбазын киирер дээш аажок-ла кызыткан дарга үве. Чогум оон ол бажыңынга автоинспекция ажылдакчызы кирип алган.

Самагалдай тудуг-септелге участогу тудуп эгелеп каан, ханаларының тудуу доосту берген, ниити тудуу доостурунуң кырында келген, акшаландырыышкынының бергези-биле ара кагдынган ийи аал ишти чурттаар 1 бажыңны тудуп доскаш, башкыларга хүлээткениниң түннелинде, база-ла хомудалдар, боттарының күсели-биле чедир кылдынган ажылдарының төлевирин негээн хомудал билдириишкиннер кожуун чагыргазының херек эмгелелин харыылап турар килдис эргелекчизинде киир бижиттинген болгаш улус өөредилге килдизинде база бар.

МЕН үк кооперативтиң тудуп үндүрүп каан турган ийи аал ишти чурттаар 3 бажыңны, бо хүнде база чедир туттунмаан 1 бажыңны, ниитизи-биле 4 бажыңнарны билир кижидир мен. Бо-ла туттунган аттыг бооп турар чурттталга тудугларын үк кооператив таваандан эгелээш төнчүзүнге чедир боттарының күжүбиле, материалы-биле кылган бооп турары кайгамчык үве. Ол ышкаш бо кооперативтен үстүнде айытыңган 8 чурттталга бажыңнарын тутказ, хүлээткени дээш үндүрүглер бюджеттиң кайыдаа деннелдеринче кирбээн бооп турар. 1998 чылдың июнь 1-де байдал-биле алыр үве болза, федералдыг үндүрүглерге (чаа санажылга-биле) үк кооператив 36.665 рубль, тус-чер үндүрүглерингe — 10928 рубль, ниитизи-биле 47593 рубль өрелиг бооп турар. 1997 чылда тускай чөпшээрел (лицензия) чокка тудуг ажылдарын чоруткаңы дээш чогуур инспекция Ч. В. Доржуну, эрги санажылга-биле, 29 млн. рубльге торгаан турган. Ам бо хүннерге чедир бюджетче бо торгаал акшазы кирбээн. Чогум хууда бензин сайгарар колонка тудуун лицензия чокка эгелеп болбас база колонканы тудуп турар чери негеллдеге дүүшпес дугайында Шуурмак сүмү чагыргазы Ч. В. Доржуга сагындырган турган. Оон чайгаар айтырыг тургустунуп кээр-дир бе? Шынап-ла, 8 бажың тудуп үндүрүп каан, ону тудуг талазы-биле № 2 форма-биле хүлээткен бажыңнар болза, акшаландырып турар үезинде Чазаккадаа, инвестиция эргелелинге-даа, сан-хөө ажылдакчыларының мүрнунга-даа айтырыг тургустунуп келир: үүге федералдыг болгаш тус-чер үндүрүглерининг үндүрүглер талазы-биле доктаалдыг «айбычызынга» бюджеттен 75,0 мун рубль берип, сан-хөөну үрээри, ады үнген харыысалгалыг ажылдакчыларга артык үве-дир. Албан черинин таңмазын тудуп, кадагалап турар керектер эмгелелин харыылап турар килдис даргазы С. Ш. Чайбар чогуур даргаларның ады чокта, үүге албан черинин таңмазын салып бээрил? Ч. В. Доржуну Тывавыста билбес кижи ховар. Чазакта-даа, сан-хөө, экономика яамыларында, тудуг, инвестицияда-даа, өнчү комитединде, административтиг органнарда-даа. Моңу үүге бижип олур сен деп айтырар үве болаа, Чазакта тудуг талазы-биле оон акша-мөңгүнүн харыылап олурар эргелел 160,0 мун рубльге акшаландырыышкынны 1997 чылдың иштинде чедир туттунмаан бажыңнарга ылгап берип олургаш, шагда ажыглалга кирген Самагалдай суурда улуг чараш спортаалывыстың артып кааны 168 млн. рубльди хаайынга какпас бооп турары кара кайгамчык үве. Акша үлелгези-ле дээр, чеде бээрге эвээш, биче-даа бол кооперативке бар боор, а спортзалда чок. «Дагыр эргек тала тыртар» дээр ындыг принцип ирги бе деп, бодал тыптыр. Азы кандыг байдалга дилежир ужурлуг турганын билбейн турарым ол бе? Чоокта чаа тыва телевидениеге интервью берип турган тудуг талазы-биле дарга: «Чер-ле Тес-Хемче ээ көөр бис» деп чугаалаанын дыңнааш, Кызылга баргашла четтиргенимни бүгү чопнум мүрнундан илереттим ийин. Шынап-ла, чаңгыс Берт-Даг суурда 1400 олутуг уруглар садын эге школа кылдыр тудуп доозуптарының, үүгле иштики ажылдары артып калган бо «өлүг» тудугну акшаландырарының айтырыын шиитпирлежип бээр болза үүгдээр боор. Административтиг органнарже бодунуң хүлээп алганы Шуурмактың лесопунктузун үптеп, тоймаглаттынганынга хамаарышкан материалдарны республика прокуратуразынче киирериске, ол олчаан чидип, харыы-даа албадывыс. Ол-ла лесопунктунуң арткан өнчүзүн арендага 1998 ч. март 31-де хүлээткен акт езугаар илерээни: шын эвес хуужудулганы чоруулуп, 1985 чылда үндүрген 67332 рубль өртектиг КамАЗ-541о автомашинаны, чемненилге черин болгаш пилораманы үптеп тоймаглаанының түнү 191552 рубль болган. Бо бистиң негеллдевиске ам-даа харыы чок. Лесопункт даргазы тургаш чеже кижилерни дорамчылаанын чон боду чугаалап үнүп кээр боор деп идеген, чогуур черлер дарый негеллде/ билдириишкинге хамаарыштыр ажылдаар боор дээрзинге идеген олур бис.

Хоп-нүгүлге кирген «чаңгыс үзелдиглерим» мүрнундан тургускан айтырыгларга документ, барымдааларга даянып тургаш харыы бээр бетинде мону сөглекседим. Бо үш чылдың нүүрүнде ажылдап келгеш, амыдыралчурталганар аайы-биле киирип келген айтырыгларынарга шаам-биле харыыны берип, рыноктуг экономиканың берге үезин чурттап эртип турар үеде үүгле санныг 4-5 кижиниң чонум силерниң адыңарны тудуп алгаш, мени дорамчылап келгенин шыдажып эртип тур мен. Ол дээрге билир болгай силер: мээң-биле 1987 чылдан бээр «чаңгыс пашка» бажын хайындырып чадап каан К. Л. Лапчаа, «ноян» дүжүлгезинге чоннуң ачызында олурун алгаш, ажылдап эгелээн хүнүмден эгелээш, бо дүжүлгени хунаажыр Ч. В. Доржунун кускун кара 2 дакпыр жудагайы А. А Монгуш хоойлуга удур үүү-хөөзүн эрттирип алырынга сундулуг Ч. В. Доржу, «бажа бажазынга ынак» дээни ышкаш арагалаан чиде бээр, эзирик турган көп белдирин сып алгаш, ур үеде ажылдаваны дээш үндүртүп алган, мээң чогаалчы дээш хүндүлээрим Ө. Э. Чиңмит дээрзин солунда материалды номчаан кижи бүрүзү чугаалап турду. Болар-биле бир «демниг» меңээ удур ажыллаар кижи — бистиң ам хүндүлүг депутадывыс апарган В. С. Орус-оол дээрзи ада талазындан Чымба Васильевичиниң аалының иштинің кады төрээн дуңмазы үве деп Тес-Хем чону билир болгай, а өске номчукчулар билбес магатчок. Ынчангаш ниити төрел аймакты айтып каары артык эвес дээрзин тодарадырын орадлаштым. Бо кезектің кожуунның өнчүхөреңгизинге хамаарыштыр холгаарлаашкыннары бүтпейн барган таварылгаларда, ыяап-ла, мээң шөлээге турар үеде ийикпе азы аарыгаржыкка туттургаш эмчиге чыдып алыр үеде «кыптыгып-ла» үнер улус бо. Чазак-даа шын чугаалап тур боор. Мээң «солуттунмас ховар дарга» болуп олурарымдан Президент-даа, Чазактың кадрлар-биле ажыл чорудар эргелелинин даргалары-даа турупканнар. Ынчалза-даа үүге мен эки-даа, багай-даа бол мүрнунарга бараан бооп чораш, бо кижилерниң изиг күзелин хандырыы, ажылдан, кадыым аайы-биле хостап көрүнер дээш билдириишкин бижээнимни бо хүннерде чонум, эш-өөрүм, эдержип чоруурум коллегаларым буруу шаап тур. Ынчангаш, билдириишкинимни дедир тыртып ап. хоойлу езугаар мээң салымхуумну шиитпирлежип бээриңерге чонум силерге идеген артым.

Ам салдынган айтырыгларга харыы берейн. Бирээде, 1996 чылда көжүун бюджединден дашкаар 400 млн. ажыг рубль дугаламчызы сан-хөө яамызындан тускайлаттынмаан.

Ийинде, бир чыл иштинде тудуп чадаан Өөредилге килдизиниң бажыңының тудуунга мээң ажылдап турар үемде 170 млн. рубльди Чазак-даа, өөредилге яамызыдаа боттарының доктаалсаавырынга тускайлап айытпаан, акшаландырбаан.

Үште, сан-хөө яамызының бирээзи-ле 10 млн. номинациялыг 3 вексельдерге хамаарыштыр истелге ам-даа чоруп турар.

«Таңды-Уула» солунга хамаарыштыр, оон корреспондентизиниң акша шалынының дугайында чугаа чорбайн турар, үүге дээрге, аппаратта 20 хуузу кызырылданың төлевири-биле тускай комиссия ажылдап турар. Бо айтырыгны перспективтиг өөренип көрүп, кожуунда тус-чер телевидениезин электрилиг харылаа белдиринче шилчидип, үндүрүглениң эвээш эвес лицензиязын, оон өртээн харыылап турар эргелели бодунга ап турар үүге. «Таңды-Уула» солунувуска болгаш тус-чер телевидениезинге кожуунның амыдырал байдалын чыдыр-биле информастыг төптү тургузарының белеткел ажылдары кайы-даа деннелде чорун турарын дыңнаттым.

Өглер талазы-биле. Өглер бар. Олар мээң холумче-даа кире бербээн. Сан-хөө килдизиниң ажылдакчылары шупту чагыргага хамаарылгалыг өнчүнүң инвентаризациязын кылды. Мээң бодумга сиңирип алганым үүл чок дээрзин бадыткап тур мен.

Инвестициялыг тудуг эргелелиниң даргазы В. Д. Каваалай «шоочалап» алганы акшазынга харыыны боду бериптер боор деп база ол ышкаш өске-даа структуралар бо айтырыг талазы-биле ажылдап, солун сеткүүлге чырыда бээр боор деп идеген тур бис. Өске хоп-нүгүлге ушкажыпкан үүлдерге харыылааш-даа канчаар, аас човаа болур.

Солунга үнген материалга киришкен 4 кижилериң арын-нүүрүнге, артар ыйнаан, бир эвес бо кижилерге арын-нүүр деп үүвени бойдус чаяан каан үве болза.

Чеже хыналдалар эртпедим дээр. Артык эвес, база катап хыналданы чорутсун, чалап тур бис. Мээн ажылтөлевиримниң шын, шын эвес чоруп трарының хыналдазы эрткен үве. Шөлээ үезинде ажылдап турган (соңгуллалар үезинде, чугула хереглеттинге берген үелерде) хонуктарым болгаш «Тусчер ажыл албанныглар дугайында» хоойлунуң 21 дугаар үүлүнге үндезилээш, 15 хонук төлевирлиг шөлээ меңээ көрдүнгени-биле хоойлу езугаар бо чылын шөлээм хонуктарын долузу-биле алдым. Бир эвес 40 хонук иштинде арагалаар үве болза кижиден үүү артар боорул аан.

Өг-бүлемге, ооллдарымга дузалажып турумда шөлээм үези карааңнадыр эртип кагды. Мээң буруум — өөм иштинге, ажылче эрте үнүп келгеш, ажыл шагы төнүп турда арны бажымны эзирик кижиге үредип алганымдыр Ол дээш бүрүүмну чүктеп боор мен. Меңээ «тускайлап каан» орун бар деп билген болзумза, анаа барып чыдып алырым кай.

Бо-ла бүгү ажыглалче кирген, кирбээн бажыңнарның керээзинде 1995 чылдың төнчүзүнден эгелээш ат салган кижи К. Л. Лапчаа дарга. Шуурмактың лесопунктузун Ч. В. Доржуга хүлээдип бээриниң, оон соонда акшаландырыышкын чогубиле ажылын түр соксаткан КМК-1070-ни каттыштырып, ыяш ажыл-агыйлыг бүдүүрүлге комплекс кылдыр тургузарының идеяларын Лапчаа дарга үндүрүп турду. Самагалдай сүмү чагыргазынга КМК-1070-ге хамааржып турган ЮМЗ маркалыг тракторну хүлээдип бээри база дыңнаткан турган. Ол трактор хүрээ тудуунга турган, оон ис чок читкен. Кожуунның экономиказынга, бюджединге Ч В. Доржунун бо-ла бүгү чедирген когаралын чогуур черлер көрүп, таныжып, ажылдай бээринге кожуун удуртулгазы, тудугжулар, оларның өг-бүлелерин идеген арттывыс. Меңээ хамаарыштыр үүл дизе, Чазак хоойлу езугаар бир түннелди үндүрер ыйнаан. Үш ооллдарымны азыраар, өөредир хүлээлгем бар. Адымны бүдүн Тывавыска чарлап каан Ч. В. Доржу дээрзи-биле тура тутчуп, чогуур черлерге негелдени кылыр деамы-хууда шиитпирлеп алдым, чонум.

Хүндүткел-биле Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы.

Тамара ДОНГАК.

РЕДАКЦИЯДАН: Тес-Хем кожуун чагыргазынга, оон даргазы Т. Донгакка база Ч. Доржуга хамаарыштыр редакция моон соңгаар өске үүлдер, чагаалар үндүрер бодавайн турар. Кайы-даа авторга сөстү берген болганда, боттарының аразында тургустунган маргыштыг айтырыгларны эрге-хоойлу органнарын дамчыштыр шиитпирлеп алырын редакция кайы-даа авторга сүмелеп тур.

Чарлалдар бюрозу

ДУГАН-ӨРГЭЭ

тудуунче киириштирер

ачы-буян агар саны

Централизованная буддийская религиозная организация УКЛРТ

ТУВАКРЕДИТБАНК

р/с 40703810300000330000

ИНН 1701026640

БИК 049304729

Кор. сч. 30101810600000000729

«КОМФОРТ» МАГАЗИНДЕ

Мебель херекселдери: демир болгаш шил кудалар, алдынналчак, хүлерленчек шунчүктер, магниттиг дээктер, мебельге дугуйлар; эжик тырткыыштары, илчирбелери, дээктери; отверткалар түүзү (6 янзы) — 18 рубль; индикаторлуг отвертка — 6 рубль; 30-деп 90 см. чедир хемчээлдиг санитар-техниктиг шлангалар — 11 рубльден өрү; душка болгаш хеп чуур машинага шлангалар; шарлыг, газтыг, кожар краннар; азар, иштики, гараж шоочалары; иштики шоочаның 6 дүлгүүрлүг өзектери — 23 рубль.

Дүштеки чапсар болгаш дыштаныр хүн чокка ажылдап турар.

АДРЕЗИ: Эки турачылар кудумчузу, 21.

Хоорайның чурттакчыларының, албан черлериниң, организацияларның кичээнгейинге!

Почта харылзаазының Кызыл хоорай белдири 1998 чылдың июнь 15-тен август 25-ке чедир 1999 чылдың БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛЫНДА төп солуннарга, сеткүүлдерге

ЧАГЫДЫЛГА

эгелээнин дыңнадып тур. Чиигелделиг чагыдылга база чоруп турар.

Чагыдылганы харылзааның хоорай салбырларында болгаш чагыдылга килдизинде чорудуп турар. Оон адрези: Найырал кудумчузу, 156 «а». Тел: 3-57-20.

Ынак солуннарынарга болгаш сеткүүлдерге чагыдылганы үезинде кылдыртып алынар. Силерни хүндүткел-биле манап турар.

Айтырыглар тодарадыр телефоннар: 3-56-76; 3-57-98.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Кызылдың № 2 школазының 1978 чылда

ДООЗУКЧУЛАРЫН

1998 чылдың АВГУСТ 14-ТЕ

№ 2 школаның чанынга

эртенгинин 10 ШАКТА

чыглып келирин дыңнадып тур.

Оргкомитет.

ДООЗУКЧУЛАРГА

1988 чылда Кызылдың башкы институдунуң физика-математика факультединиң доозукчуларын

АВГУСТ 14-ТЕ 12 ШАКТА

кол корпус чанынга чыглырын дыңнадып тур.

Дадывыр 100 рубль.

ПЕНСИЯ КҮСЕЛИ-БИЛЕ

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези пенсия күселибиле

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ

ол разрезтен болгаш хоорайның оттулар чүүл-биле хандырылга черинден

ХӨМҮР-ДАШ

үндүрүп бээрин организастап турар.

Хөмүр-даш алыр күзелдиг кижилер боттарының участоктарын дамчыштыр шынзылгалар алыры-биле Кызыл хоорайда пенсия фондузунуң эргелелинге чеде бээр.

Понедельникте болгаш средада 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар.

КЕРЭЭЛЕРНИ ЧАРЫП ТУРАР

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези 1998 чылда хөмүр-даш сөөртүп чедирер талазы-биле

КЕРЭЭЛЕРНИ

1998 чылдың август 3-тен чарып эгелээн.

Бо чылдың октябрь 19-туң соонда керээ чарар айтырыг талазы-биле

ХОМУДАЛДАРНЫ

хүлээп албас.

Администрация.

ЫЯАП-ЛА ЧӨПШЭЭРЕЛ АЛЫР

Тыванын Чөпшээрел-бүрүткел палатазы

ЭМ ОЪТТАРНЫ ЧЫЫР БОЛГАШ САДЫП-САЙГАРАР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫ

боттандырарда, ыяап-ла ЧӨПШЭЭРЕЛ БИЖИК алыр ужурлуг дээрзин республиканын чурттакчы чонунга дыңнадып тур.

Чөпшээрел бижик алыр черниң адрези: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76. тел: 2-41-54.

«Шын» солунну дамчыштыр

Хоочун башкы, бойдуска төрүмелинден ынак, оон камгалакчызы болгаш кадагалакчызы чораан бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс Борбак Аныяпович Ооржакты сөөлгү оруунче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен ырак-чооктан келген кудаларывыска, төрелдериске, кады-төрээннериске, эш-өөрүвүске, кожа-хелбээ чонувуска четтиргенивисти сеткиливистиң ханызындан илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Россияның Айыыл чок чоруунуң Федералдыг албанының Тывада Эргелелиниң коллективи ук Эргелелдиң ажылдакчызы улуг лейтенант

Сайын-Белек Очурович

ӨЛЗЕЙНИҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон доргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының штаб салбырының начальниги иштики албанның майору

Николай Көгжеевич

ӨЛЗЕЙНИҢ

1998 чылдың август 1-де хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, доргүл-төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы база Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының иштики херектер килдизи ук кожуун чагыргазының иштики херектер килдизинин истекчизи юстициянын улуг лейтенантызы

Клавдия Дашкаевна

САРЫГЛАРНЫҢ

1998 чылдың июль 31-де хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы САЯ (кол редакторнун оралакчызы) Күстүүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Арапчор ОКСУР (килдис редактору), Виктор КАРА-САЛ (килдис редактору), Куптус КУУЛАР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.
Солун келбейн барганда цараазында телефоннарже дол гаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-39-15, медээлер албаны — 3-34-98, Бухгалтерия — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал эма

Тираж 5966.

Чагыг № 102.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда пардаттынган материалларның авторларының болдаары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.